

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут соціально-гуманітарного менеджменту
Кафедра філософії та культурного менеджменту

Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня магістра
на тему: «Релігійна ідентичність та її вияви в українському суспільстві»
Виконав студент VI курсу, групи Мр-1
Спеціальності 031 Релігієзнавство
Кирильчук Олександр Русланович

Керівник – к.і.н., доцент
Альошина Оксана Анатоліївна
Рецензент – доктор наук, професор,
Шевчук Катерина Сергіївна

Робота допущена до захисту(протокол № __ засідання кафедри філософії та
культурного менеджменту від _____ 2023 року

Завідувач кафедри: _____ Марія ПЕТРУШКЕВИЧ

Острог, 2023 р

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. РЕЛІГІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: СУТНІСТЬ, ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ.....	6
1.1. Сутність поняття.....	6
1.2. Підходи та принципи у дослідженні релігійної ідентичності.....	13
1.3. Характеристика релігійної ідентичності.....	19
1.4. Проблеми релігійної ідентичності й ідентифікації.....	26
РОЗДІЛ 2. ПРИКЛАДИ ВИЯВІВ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В РІЗНИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ	38
2.1. Особливості виявів релігійної ідентичності в Західному та Східному регіоні.....	38
2.2. Приклади виявів релігійної ідентичності в Центральному регіоні.	49
2.3. Дослідження виявів релігійної ідентичності в Південному регіоні.	55
2.4. Причини та механізми формування релігійних стереотипів	58
2.5. Вплив релігійних стереотипів на українців.....	66
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	78

ВСТУП

Актуальність теми. Традиційний академічний інтерес до теми релігійної ідентичності став особливо актуальним в останні роки. Питання визначення та самовизначення релігії завжди викликало науковий інтерес. Україна стала ареною дещо несподіваних скандалів у цій сфері, очевидних у період революції гідності та після Майдану. Такі важливі моменти історії, як масові протести проти влади чи війна між Україною та Росією, підживлювали потребу культурного та цивілізаційного вибору народу країни.

Окрім сфери політики, історії, культури, мови, економіки, релігійна сфера бере активну участь у процесі ідентифікації, має тісний зв'язок і тісні стосунки з іншими країнами. Ця проблема, прямої, лінійної залежності чи збігу між консерватизмом, православ'ям, українством, ринковими цінностями, національністю та регіоном проживання немає. Серед кримських татар-мусульман чи російськомовних євреїв багато українських націоналістів, які рука об руку захищають незалежність України на фронті. Тому необхідно з'ясувати причини такої нерівномірності чи неоднаковості сучасної України, більш чи менш детально описати їх і спрогнозувати хід дій у найближчому майбутньому.

Стан наукової розробленості теми. До проблем релігійної ідентичності й ідентифікації українські релігієзнавці зверталися у контексті виконання інших тем, але побічно. Дослідники висвітлювали це питання у контексті трансформаційних процесів релігійної сфери або як вихідний пункт у міжрелігійних конфліктах. Теоретичні та практичні аспекти проблеми релігійної ідентичності були предметом осмислення багатьох вчених, зокрема: А. М. Арістової, М. Т. Бабія, В. С. Єленського, С. В. Здіорука, В. В. Климова, І. М. Клімук, О. О. Кирильчука, А. О. Колодного, О. О. Козловського, М. Т. Мариновича, І. А. Папаяні, О. Б. Сагана, Л. В. Филипович, М. М. Черенкова, В. М. Шевченка, П. Я. Яроцького. Згадані

автори часто розмірковували при написанні окремих статей над природою, постанням релігійних ідентичностей, але із-за безмежного дослідницького поля не мали змоги докладно зупинитися на питаннях релігійної ідентифікації.

Метою магістерської роботи є дослідження релігійної ідентичності та її виявів в українському суспільстві. Досягнення поставленої мети зумовило розв'язання таких завдань:

- розкрити сутність поняття релігійної ідентичності;
- розглянути принципи у дослідженні релігійної ідентичності;
- розкрити характеристики релігійної ідентичності;
- описати проблеми релігійної ідентичності й ідентифікації;
- навести особливості виявів релігійної ідентичності в Західному регіоні;
- розглянути приклади виявів релігійної ідентичності в Центральному регіоні;
- провести дослідження виявів релігійної ідентичності в Південному регіоні;
- навести причини та механізми формування релігійних стереотипів;
- визначити вплив релігійних стереотипів на українців.

Об'єкт дослідження. Об'єктом дослідження магістерської роботи є сутність та ознаки релігійної ідентичності.

Предмет дослідження. Предметом дослідження магістерської роботи є вияви та проблеми релігійної ідентичності, які активізувалися в сучасній Україні у зв'язку із кардинальними політичними і цивілізаційними викликами, які потребують поглибленого вивчення.

Методи дослідження. У дослідженні використано: загальнофілософський, соціологічний, спеціальний загальнонауковий, теоретичний, емпіричний, соціологічний, статистичний (вивчення документів, різноманітні інтерв'ю, анкетування, методи первинної обробки даних, групування, ранжирування, скла дання статистичних таблиць).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що воно дозволяє осмислити релігійний феномен, розглядаючи релігію як систему, в межах трансцендентального підходу. Ця робота також пропонує нові теоретико-методологічні підходи до дослідження релігійної ідентичності: одночасне використання системного підходу, функціонального та структурного аналізу. Крім того, застосування теорії параметричних систем у поєднанні з феноменологічним навчанням допоможе змодельовати параметри, що розглядають релігію по відношенню до певних систем, але в той же час релігійні системи будуть виглядати як якісно визначені, тобто як коренева система. Явище характеризується своєю специфічною природою.

Структура роботи визначена предметом, метою, завданнями і логікою наукових пошуків. Робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на 9 підрозділів, висновків та списку використаних джерел (87 найменувань). Повний обсяг магістерської роботи – 82 сторінки, з яких основний текст – 18 сторінок.

РОЗДІЛ 1

РЕЛІГІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: СУТНІСТЬ, ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

1.1. Сутність поняття

Релігійна ідентичність – це колективне та/або індивідуальне відчуття та досвід приналежності до певної релігійної спільноти на основі спільних вірувань, релігійних практик, вірувань, традицій і цінностей, які є одними з основної невід’ємної ідентичності. Саме ця ідентичність лежить в основі як традиційних, так і нових форм ідентичності, формуючи уявлення людини про себе, своє місце в суспільстві та саме суспільство.

Релігійна ідентичність може змінюватися в рамках визнання її носієм системи вірувань, прийняття важливості релігійних цінностей, вимог релігійної групи та інших релігійних переконань релігійної діяльності. При цьому релігійна ідентичність визначається як колективна ідентичність, на відміну від духовної ідентичності, яка є індивідуальною ідентичністю. Духовна ідентичність відображає особисте сприйняття індивіда ролі духовності в його житті, що розуміється як пошук відповідей на певні запитання про життя, сенс божественного чи трансцендентного, а також ставлення до нього можуть (хоча і не обов’язково) призвести до створення релігійних церемоній і формування релігійної громади [1].

У структурі релігійної ідентичності виділяються три компоненти: когнітивний, афективний і поведінковий. Найважливішими компонентами когнітивного складу є власне ім'я, ознака приналежності до певної релігійної групи, а також знання своєї та інших релігійних груп, історії та їх традицій, а також особливостей своєї релігії. система. На основі цих знань формується набір ідей, що формує систему відмінних характеристик - цінностей,

символів, норм, міфів, священних місць, предметів матеріальної культури, історичної пам'яті та традиції, кодифікованих у ритуалах і церемоніях.

Надзвичайно важливою є роль загальної та середньої освіти на ранніх етапах формування когнітивного компоненту релігійної ідентичності – релігійного образу світу, який діти пізнають у процесі навчання дійсності єдино можливим для дитини образом [1].

Афективний компонент включає почуття емоційної прихильності та духовної відданості релігії. Це відображається в прихильності індивіда до Бога/богів і його відданості релігії/релігійній організації. Важливим механізмом збереження релігійної ідентичності є духовна вірність релігії. Емоційна складова виражається також у ставленні до якості своєї релігійної групи, до своєї приналежності, в оцінці значення цієї приналежності, у всіх її проявах і ставленнях, почуттях до своєї релігійної групи та до інших. Бажання належати до власної релігійної групи визначається позитивним ставленням до цієї групи. Негативне ставлення до власної релігійної групи внаслідок суспільних чи особистих криз призводить до змін у системі ідентичності індивіда – заперечення та кризи власної ідентичності і, таким чином, призводить до релігійних змін [2].

Поведінкова складова, тобто релігійна практика (участь у релігійних церемоніях, ритуалах, проявах благочестя, таких як молитва, аскетизм, паломництво, грошові пожертвування та пожертви) інше тощо), що свідчить про релігійну приналежність. Поведінковий компонент впливає на формування когнітивного та афективного компонентів і сам піддається їхньому впливу. Можливим результатом взаємодії між цими трьома компонентами може бути «переконання в неприналежності» та «приналежність без віри». Поведінковий склад є найбільш вивченим аспектом релігії і часто вважається одним із найкращих показників релігійності.

Епоха Просвітництва кинула виклик релігійній ідентичності як ірраціональному, неосяжному та неконтрольованому явищу. Але всупереч

очікуванням, релігійність не зменшилася через процес секуляризації та модернізації. Релігійна ідентичність є відкритою та динамічною, розвивається, оскільки її носії набувають нового особистого та соціального досвіду. На думку головних сучасних релігієзнавців Томаса Лакмана і Чарльза Тейлора, релігія лише змінила форму – вона втратила свій традиційний та інституційний характер, поступившись місцем невидимій і суб'єктивній релігії, наприклад, яка поєднує в собі елементи різних релігій (комполітизм), ставиться до своїх переконань вибірково (наприклад, визнає одну релігію і при цьому ігнорує сповідування релігії або дотримується релігійних обрядів, але байдуже до самої віри). Зі збільшенням персоналізації релігійного досвіду зросла кількість атеїстів, гностиків і тих, хто вважав себе віруючим, але не був причетним до жодної релігійної спільноти [3].

Спроби повністю вивести релігію та релігійні практики за межі людської свідомості призвели до витіснення їх проявів у несвідоме. Протягом другої половини XIX – першої половини XX століття це знайшло своє відображення в європейській історії через досвід обожнювання окремих соціальних класів і груп, «вибраних» націй і рас, вождів революцій і народів і створення ритуалів для їх вшанування. Постіндустріальне суспільство поклоняється успіху, здоров'ю, красі, багатству та характеру релігійної діяльності, набутої завдяки регулярним ритуалам, таким як перегляд телевізора, активність у соціальних мережах чи відвідування торгового центру.

Проте, паралельно з ослабленням ролі релігії в суспільному житті та переходом від релігійної моделі суспільства до світської та раціональної соціальної моделі, вплив християнства на життя сучасної культури йде на спад в європейських країнах. Протилежна тенденція спостерігається в країнах пострадянського простору. Релігійне відродження тут стало частиною пошуку нових напрямів світогляду в умовах ослаблення Радянського Союзу та подальшого руйнування та тоталітарної ідеології комунізму марксизм-ленінізм. У часи драматичних соціальних змін людина намагається

компенсувати втрату усталеної традиційної ідентичності шляхом пошуку та прийняття нових ідентичностей, які допомагають їй почуватися відносно добре, рішуче, психологічно комфортно та впевнено. Повернення до релігійних цінностей, що містить у собі позитивний досвід багатьох поколінь, допомогло окремим людям і цілим країнам успішно соціалізуватися в мінливих пострадянських соціальних умовах, зберігаючи при цьому свою культурну цілісність і унікальність [3].

Сьогодні загальний рівень релігійності в українському суспільстві вважається високим (у 2022 році 76% громадян України ідентифікували себе як віруючих). Хоча лише на Західній Україні Церква є невід'ємною частиною способу життя та системи соціальних медіа, на Східній та Південній Україні ці функції майже втрачені. Водночас українські соціологи наголошують на тісному зв'язку релігійної ідентичності з громадянською. Респонденти, які певною мірою беруть участь у релігійному житті, демонструють вищий ступінь сформованості громадянської, місцевої та регіональної ідентичності. Учасники, які повірили в дослідження, відчули більш позитивне емоційне ставлення до України та Української держави та сказали, що вони більш готові захищати та відстоювати свої інтереси.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років процеси відродження національної свідомості каталізували появу інтересу до дохристиянських вірувань як до корінної та національної віри на протигагу міжнародному християнству. Неоязичницькі спільноти, як монотеїстичні, так і політеїстичні, працюють над відновленням, відбудовою чи створенням автентичної релігії, світогляду та світогляду нації. Частина з них прямує не до етнонаціональної самоідентифікації, а до абстрактних ідей «арійства» чи «всеслов'янства». Хоча майже 30% українців вважають, що Церква і релігія мають бути спрямовані на країну, у 2022 р. кількість язичницьких громад в Україні складала трохи більше ста, а кількість українців, які визнали себе язичниками протягом останніх п'ятнадцяти років, коливалась від 0 % до 0,1 % [4].

Незначне поширення неоязичництва в Україні зумовлене його особливістю – штучністю відродження дохристиянської давньоукраїнської релігії та поширенням її за межі общини селянської громади, де б вона не базувалася на світогляді та способі життя язичників. фермер. серед міських інтелектуальних спільнот, вихованих на ґрунті бойового атеїзму; розрив між дохристиянським і сучасним язичницьким релігійним досвідом і традиціями, а отже, необхідність їх реконструкції на основі наукових досліджень за відсутності достовірних знань про дохристиянські релігійні вірування.

Згідно з результатами опитування 2022 року, християни різних конфесій становлять 86,3% від загальної кількості віруючих в Україні, що на 3,3% більше, ніж у 2021 році. Відповідно з кожним роком зростає кількість віруючих і, згідно з індексом віри Церква посідає перше місце серед громадських організацій (у 2022 р. їй довіряли 65,6% респондентів).

Проте рівень релігійної освіти та обізнаності, навіть основ віри, все ще низький, оскільки через відокремлення церкви від держави релігійне навчання (віровчення) обмежене заняттями в недільних школах, які відвідує невелика кількість учнів, віруючих. Крім того, лише 10,6% віруючих відвідували церкву щотижня, тоді як серед тих, хто відвідував церкву 1-3 рази на місяць, цей показник становив 24,5 % [5].

Більшість європейських країн визнають виховний потенціал християнства та широко використовують досвід Церкви у формуванні у молоді загальнолюдських цінностей, заснованих на християнських моральних ідеалах. Так, у Німеччині, Фінляндії, Польщі, Австрії держава гарантує релігійну освіту в школах; у Данії, Англії, Швеції та Норвегії – нерелігійні; У Франції релігію в школах не викладають. У країнах колишнього Радянського Союзу та нових членах ЄС (Литві, Латвії та Естонії) старшокласники можуть, за бажанням, ознайомитися з основами релігії, а також релігійними цінностями, моральними та культурними традицій та релігій.

Духовно-етичні курси мають перш за все культурологічний, світоглядний та педагогічний характер і не передбачають вивчення певної релігії. Їхні основні завдання: знайомити студентів із загальнолюдськими гуманістичними цінностями та формувати їх особистість на основі наукових, філософських і християнських традицій (ісламської, іудейської та ін.) і культури; виховувати свідому, вільну та відповідальну особистість, здатну жити і творити в сучасному демократичному суспільстві; створити належні умови для поглиблення самосвідомості учнів, активного вияву та розвитку своїх творчих здібностей і талантів.

За оцінками Міністерства освіти і науки України, на сьогодні курси духовно-морального спрямування мають максимальне навчально-методичне забезпечення та вивчаються у всіх областях України (у 6 класі за рахунок інваріантної складової, а у 5 класі за рахунок варіативної складової). Учні мають можливість вивчати предмети за вибором: «Християнська етика в українській культурі», «Основи християнської етики», «Культура добросусідства», «Світові релігії і культури світу», «Етика: духовні засади», «Християнська етика», «Розмаїття релігій і культур світу», «Основи християнської моралі», «Основи християнської культури», «Основи православної етики», «Основи православної культури», «Біблійна історія та християнська етика», «Історія релігій», «Історія релігій світу і духовна культура», «Традиція єврейського народу», «Добротолюбіє», «Криниці духовності. Біблія як текст: морально-етичний канон та естетичний феномен», «Основи релігієзнавства», «Цікава Біблія» тощо . На відміну від європейської практики, де викладання релігії ведеться представниками певних конфесій, в Україні програми предметів духовно-морального спрямування були розроблені міжцерковними робочими групами, що зробило їх прийнятними для батьків, які належать до різних християнських конфесій [6].

Крім духовно-етичних предметів, таких як світська чи релігійна етика, курс української мови покликаний формувати духовний світ учнів

українських загальноосвітніх навчальних закладів. Серед основних завдань вивчення української мови з 5 по 9 клас програма називає «формування розумового світу учня, цілісного світогляду, орієнтації на загальнолюдські цінності, тобто прилучення мови до культурної спадщини українського народу і людства в цілому».

Виконання цього завдання програма пов'язує з окремим для кожного класу потоком соціокультурного змісту, який є засобом «оволодіння культурними цінностями, національним духом, загальнолюдським, нормами, якими регулюються відносини між поколіннями, гендерною, етнічною приналежністю, сприяючи естетиці і морально-етичному розвитку особистості, органічне входження в суспільство. Соціокультурний принцип, який є однією з основ добору навчального матеріалу та організації вивчення української мови в початкових класах, передбачає «вивчення мови на засадах самобутньої і творчої культури» українців, відображені в міфах, традиціях і звичаях, усній народній творчості, творах красної літератури, а також накопичені в художніх перекладах з культур різних країн іншої родини [6].

Програма пропонує учням перетворити інформацію, отриману на уроках української мови про мову, літературу, історію та інші предмети, власний життєвий досвід, «власне бачення життя, його переконання, його спосіб дивитися на світ» ідеальне, в культурному розумінні реалій, які дозволяють органічно входити в суспільство, визначати своє місце в ньому, розвивати потенціал особистості. Відповідно, у програмі зазначено, що в українських підручниках «з цією метою тексти мають чітке педагогічне спрямування та відповідну тематику творчих робіт, пов'язану з формуванням патріотизму, моралі та етики, екологічних переконань та естетичних смаків, обережно трактуються». При цьому соціокультурні компетенції учнів повинні формуватися вже з початкової школи, в якій вона передбачає «загальнокультурний розвиток учнів, їх адаптацію до життя в певному соціальному, громадянському, патріотичному, моральному середовищі» – етичне та естетичне виховання. Зокрема, зміст соціокультурного навчання в

початкових класах передбачає використання етнографічних та історичних матеріалів, відомостей про відомих українців, текстів на морально-етичні теми, чесноти, а також «участь дітей у святах, народних і релігійних обрядах».

1.2. Підходи та принципи у дослідженні релігійної ідентичності

Термін «релігійна ідентичність» зараз є досить поширеним і популярним поняттям. Однак, незважаючи на популярність і широке використання цього терміну, єдиного, загальноприйнятого визначення досі не існує. Ми не маємо повного понятійного апарату, який дає змогу чітко визначити зміст і обсяг феномену релігійної ідентичності.

Релігійна ідентичність стала предметом інтересу багатьох дослідників з різних галузей освіти: релігієзнавців, теологів, етнографів, філософі, істориків, культурологів, етнологів та ін. Проблема пояснення цього поняття полягає в різноманітності теоретико-методологічних і дисциплінарних підходів. Кожен з них пояснює сутність цього питання у своєму власному контексті. Відповідно саме тому релігійна ідентичність часто вважається одним із важливих факторів у формуванні інших типів ідентичності, однак, незважаючи на цей аспект, дане поняття має свої характерні риси та особливості [7].

Водночас складність і масштабність проблеми, що розглядається, вимагає міждисциплінарного підходу до вивчення релігійної ідентичності, що дає змогу досліджувати проблему в цілому, цілісно в контексті психології, філософії, релігієзнавства та культурології. Нині необхідно визначити та побудувати методологічні основи дослідження сутнісних структурно-функціональних особливостей релігійної ідентичності з урахуванням проблеми її формування, динаміки розвитку та специфічних особливостей релігійної ідентичності, її прояву в сучасній культурі.

В останні роки як у західній, так і в національній науці спостерігається швидке накопичення теоретичної та емпіричної літератури про релігійну ідентичність. Це пов'язано зі зміною філософсько-наукової парадигми в цілому, зі зрушенням традиційного розуміння релігії та самовизначення релігії, що передбачає перегляд хибних інтерпретацій поняття «ідентичність». Глобальна орієнтація дослідника на релігійну освіту та релігійні традиції має особливий вплив на систему, яка представляє методологічні засади та методи наукового дослідження феномену релігійної ідентичності.

Вивчаючи феномен релігійної ідентичності, науковці використовують різноманітні підходи, принципи та пізнавальні методи – від загальнонаукових досліджень до конкретних релігієзнавчих. Серед загальнонаукових методів у вивченні ідентичності використовуються такі методи, як аналіз і синтез, індукція і висновок, структура-функція, порівняння-історія та інші. Емпіричні дослідження представлені контент-аналізом документів, структурованими та напівструктурованими інтерв'ю, нарративним аналізом тощо [8].

Важливо розуміти, що розробка сучасної концепції релігійної ідентичності відрізняється від дослідження інших типів ідентичності, які базуються на дещо інших підходах. Досліджуючи релігійну ідентичність, слід зазначити, що це особливий тип ідентичності. Релігійна ідентичність визначає і регулює формування всіх інших видів ідентичності релігійної людини. У цьому контексті релігія виступає як певний інструмент, засіб усвідомлення особистістю своєї приналежності до певного етносу, нації чи групи. Окрім вирішальної ролі ідентифікаційного процесу, релігія також відповідає на екзистенційні питання та допомагає людині усвідомити сенс свого життя.

При аналізі поняття ідентичності загалом та релігійної ідентичності зокрема найчастіше використовують три методологічні підходи: примітивізм, есенціалізм і конструктивізм. Сучасні підходи примітивізму та есенціалізму

визначають концепцію релігійної ідентичності, в якій релігійна ідентичність постає як незмінний набір певних елементів, символів, вона втрачає свою привабливість, оскільки не враховує кризових ситуацій та змін ідентичності. Вивчаючи поняття релігійної ідентичності, необхідно звернути увагу на те, що її сутність розкривається не стільки через аналіз її складових і зовнішніх ознак, скільки через динаміку та розмову. І тому, на наш погляд, найбільш актуальним сьогодні є конструктивістський підхід до визначення релігійної ідентичності. Конструктивізм – це підхід, який описує релігійну ідентичність як феномен, сконструйований особистістю та суспільством. Такого підходу в дослідженні ідентичності дотримується більшість західних вчених і деякі вітчизняні вчені. Основна риса конструктивізму – здатність людей формувати власну релігійну ідентичність [9].

Досліджуючи релігійну ідентичність як релігійне явище, слід зазначити, що окрім згаданих вище підходів, які переважно дозволяють аналізувати лише певний аспект ідентичності, необхідно використовувати й інші підходи, щоб розкрити її повну природу. Релігійна ідентичність це складний і унікальний феномен. У релігієзнавчій традиції у вивченні релігійних явищ та їх феноменів часто виділяють такі підходи: онтологія, історія, метафізика, соціологія. При дослідженні релігійної ідентичності особливого значення набуває онтологічний підхід. Релігійна ідентичність визначає спосіб життя і ставлення людини до світу. Онтологічний підхід пояснює релігію насамперед як одну з форм свідомості. Однак це не повністю вичерпує концепцію релігійної ідентичності, оскільки не враховує релігійні практики, які є важливим аспектом релігійного життя. Багато вчених визначають релігійну ідентичність лише як членство в певній релігійній організації. Таке тлумачення не враховує позаінституційну форму релігійної ідентичності.

Згадані вище підходи не виключають метафізичного підходу, без якого розуміння релігійної ідентичності було б одностороннім. Неможливо ігнорувати внутрішній погляд у дослідженні релігійної самоідентифікації. На

особистісному рівні людина розуміє свою природу через власний внутрішній світ, прагнучи пізнати Бога і себе як створіння, створене за образом і подобою Божою [10].

Соціологічний підхід допомагає досліджувати соціальний рівень релігійної ідентичності та розкриває її природу як соціального явища. Соціальний рівень виражається самосприйняттям себе як члена релігійної організації, виступаючи як певна соціальна організація. Формування релігійної ідентичності спільноти відбувається через схожість і співучасть із власною групою та через її відмінність від невіруючих та інших релігійних груп. Такий підхід дозволяє виявити роль соціальних інститутів у формуванні та становленні релігійної ідентичності, а також негативний вплив релігійного самовизначення на формування соціального статусу суспільства та громадськості особистості. Принципи релігієзнавчого дослідження є частиною знання про релігійну ідентичність як об'єкт дослідження, що визначає та полегшує використання методів. Основою релігієзнавчого пізнання в цілому і вивчення релігійної ідентичності зокрема є принципи об'єктивності, історизму, універсальності, подвійності. Ці принципи не суперечать один одному, а доповнюють один одного і дозволяють всебічно зрозуміти феномен релігійної ідентичності. Принцип об'єктивності є одним із ключових у дослідженні релігійної ідентичності. Цей принцип передбачає об'єктивне відображення суб'єктом об'єктивних характеристик явищ, які спостерігаються на теоретичному і практичному рівнях.

Професор А. М. Колодний об'єктивно дивиться на справу з трьох позицій [11]:

1) когнітивні особливості релігійного феномену, його відображення в суб'єктивних формах людської діяльності та загалом у межах цього розуміння;

2) функціонування системи знань про релігію як об'єктивну сутність, що реально репрезентує релігію на теоретичному рівні;

3) сам підхід є методологічним, тобто певні установки та вимоги розкривають пояснювальні можливості самого характеру об'єктивного пізнання релігії.

Проблема об'єктивності пізнання тісно пов'язана із застосуванням принципу неконфесійності. Сектантський підхід не може бути застосований до вивчення релігії, дослідження релігійної ідентичності, оскільки він виражає суб'єктивні інтереси секти, її перевагу над усіма іншими сектами. Релігійно орієнтований вчений-теолог, який пропагує та поширює концепції історії та вірувань своєї секти, що призводить до викривлень у змісті та тлумаченні феномену релігійної ідентичності.

Аналізуючи та з'ясовуючи природу феномену релігійної ідентичності, слід звернути увагу на її сповідувані прояви. У більшості випадків релігійна ідентичність визначається релігійною. Єдиним винятком є особиста релігійна ідентичність поза організацією, не схвалена жодною релігійною організацією. Як слушно зазначає з цього приводу І. М. Яблоков, таких релігій (релігій взагалі) не існує і вони не можуть відповісти на суто академічне питання: «Що таке релігія?», в історії існували й збереглися лише конкретні секти, доктрини, нахили, секти [12].

У пізнавальному процесі немає досконалості чи утвердження абсолютності у сприйнятті феномену релігійної ідентичності. Релігійна ідентичність є динамічним явищем, що розвивається та постійно розвивається, тому вона не може претендувати на повноту знань чи абсолютну істину. У релігієзнавчому пізнанні важливий принцип історизму, що вимагає врахування релігійної ідентичності в процесі розвитку та змін. На думку Д. І. Тоша, історизм постає як «прохід між минулим і майбутнім, спостереження історичного контексту та сприйняття історії як процесу.

Основним завданням дослідження релігійної ідентичності, згідно з принципом історизму, є [12]:

- по-перше, виявлення сутнісних ознак релігійної ідентичності та причин її виникнення;

- по-друге, розглянути та проаналізувати основні етапи формування та трансформації релігійної ідентичності в контексті історичного розвитку;

- по-третє, виявлення особливостей побудови та функціонування релігійної ідентичності сьогодні, а також здатність прогнозувати та передбачати можливу трансформацію в майбутньому.

Такі принципи дозволяють аналізувати соціально-економічні та політичні умови, які відіграють величезну роль у формуванні та трансформації релігійної ідентичності. У світлі подібних тверджень необхідно відзначити особливу важливість специфічного принципу, спрямованого на дослідження релігійного явища у його зв'язку з певною усталеною системою уявлень.

У науковому пізнанні наслідком принципу історизму є реалізм. Відповідно до цього принципу вивчення феномену релігійної ідентичності починається саме з вивчення її сучасного стану, що дає змогу пізнати та простежити її формування та становлення в минулому. Буквально принцип реалізму можна виразити тезою: «від наслідку до причини». У цьому контексті впливає коментар професора А. М. Колодного, що принцип реалізації у вивченні релігійних явищ не є суто логічною операцією передачі знань з історичного періоду, з одного історичного періоду їх існування до іншого.

Принцип дуалізму передбачає поділ світу віруючих на природний і надприродний світи, які переплітаються між собою. Релігійна ідентичність являє собою уявлення людини про те, що її існування зумовлене не лише об'єктивними умовами сьогодення та пізнаного світу, а й усім її життям надприродних сил [10].

Одним із важливих принципів дослідження релігійної ідентичності як об'єкта дослідження є принцип універсальності. Цей принцип передбачає, що релігійна ідентичність є передусім людським явищем і відображає не лише стосунки «Людина-Бог» на індивідуальному рівні, а й стосунки «Людина-Людина». Універсальність проявляється в тому, що релігійна ідентичність

виходить за межі статусу і не має територіальних кордонів. Універсальні базові цінності, постаючи конкретним вираженням загальної потреби у вищих ідеалах, неминуче ведуть до абсолютної цінності Бога.

Крім біографічних історій, популярні релігійні історії відіграють особливу роль у процесі побудови індивідуальної та спільнотної релігійної ідентичності. Повсякденний світ, у якому люди живуть і діють, є загальним для всіх і існує незалежно від життя кожної людини. Проте кожен намагається заволодіти світом, керуючи ним відповідно до певних особливостей особистих біографічних обставин. Життєва ситуація індивіда полегшує розуміння себе та інших. Підкреслюючи важливість дослідження повсякденного життя в дослідженні релігійної ідентичності, слід звернутися до А. Т. Шутца, який заклав основу і розвинув всю соціологію цих досліджень [13].

Наразі немає єдиного пояснення та розуміння феномену релігійної ідентичності. Дослідження релігійної ідентичності як складного динамічного феномену потребує використання різноманітних підходів, принципів і методів. У цьому контексті актуальним є застосування міждисциплінарного методу дослідження.

1.3. Характеристика релігійної ідентичності

Традиційно релігійна ідентичність перебуває в тісному взаємозв'язку з іншими видами людської та соціальної ідентичностей – політичною, національною, соціокультурною і іноді є основою їх формування. Релігія відіграла важливу роль у становленні європейських держав, сприяючи легітимізації влади та встановленню політичного суверенітету. Також можна відзначити історичний зв'язок релігії з розумінням національної та регіональної територіальної приналежності того чи іншого народу. Релігійні кордони поки що мають характер соціокультурних кордонів. Отже, протягом

століть релігія була потужним чинником об'єднання людей, необхідною складовою індивідуальної та колективної ідентичності.

З другої половини ХХ століття традиційні зв'язки між релігією та іншими сферами соціального та культурного життя були зруйновані як процесами секуляризації, так і загальними постмодерністськими тенденціями – розчаруванням у «великих наративах» (релігійних, політичних чи наукових). Релігія, як і будь-яка інша система загальнолюдського світогляду, не може об'єднати сучасних людей, схильних до скептицизму, індивідуалізму та роз'єднаності. «Сильна» ідентичність – стійка, складає основу дій і визначає поведінку людини – змінюється «слабкою» ідентичністю – легко і швидко змінюється, має декларативний характер [13]. Ця тенденція повною мірою стосується і релігійної ідентичності: релігія вже не є основою світогляду, все менше впливає на людську мораль і вчинки, осідає в приватній сфері, перетворюється на форму розваги, особисту справу людей.

Проте на зламі ХХ–ХХІ століть, поряд із «послабленням» релігійної ідентичності, можна відзначити й протилежну тенденцію релігійного відродження, що спонукається потребою заміни втраченого стандарту бачення світу. Ці дві тенденції у формуванні релігійної ідентичності мають як позитивні, так і негативні аспекти нових змін у релігії. Негативне, на перший погляд, «послаблення» релігійної ідентичності призводить до формування релігійного плюралізму та толерантності, сприяючи збагаченню духовної культури людей. «Зміцнення» релігійної ідентичності підвищує важливість релігійних цінностей і роль релігії в інших сферах життя, але передбачає чіткий поділ на «своїх» і «своїх», чужих», тобто релігійну нетерпимість і консерватизм. У будь-якому разі сильний динамізм суспільного життя ХХІ століття вимагає від нас переосмислення відносин між релігією, державою та суспільством [12].

Аналізуючи специфіку релігії в сучасному глобалізованому суспільстві, у формуванні релігійної ідентичності можна помітити такі характеристики:

Індивідуалізм. Релігійна ідентичність вибудовується самими людьми, а не є культурним явищем чи результатом сімейного виховання [1]. Релігія стає полем експериментів, у якому шляхом проб і помилок людина вибирає те, що підходить особисто їй.

Плюралізм. Посилення міжкультурної комунікації та міграції сприяли проникненню та поширенню різних релігійних вчень. Розчарування традиційними релігіями та їхніми інститутами призвело до формування нових релігійних рухів. Ліберальні закони та віротерпимість сучасних суспільств пропонують суспільству повне розмаїття релігійних форм і тенденцій. Крім «зовнішнього» плюралізму релігій, поширюється «внутрішній» плюралізм, який проявляється в межах кожної релігійної традиції. Різноманітність сучасного життя та повсякденних практик пропонує багато способів стати прихильником тієї чи іншої релігії в неінституціоналізованих та інославних умовах [12].

Мозаїчність, «плаваючий» характер релігійної ідентичності, слабка структура релігійної свідомості. Ця тенденція пов'язана з індивідуалізацією та плюралізмом релігії і конкретно виражається в таких явищах, як «створення власної релігії» (не дотримання релігійної доктрини, а дотримання різних ідей).. від деяких теорій) [15] та «religious change» (зміна релігійних або парарелігійних концепцій, про переконання, наприклад телевізійних каналів) [17].

Прагматизм. Сучасні люди орієнтовані на сьогоднішній день і є споживачами релігійної продукції, а не послідовниками релігійної традиції. У зв'язку з цим на «релігійному ринку» більш конкурентоспроможними будуть релігії, які обіцяють забезпечити успіх, здоров'я, щастя у повсякденному житті, але не в загробному [14].

Розділення між індивідуальною та колективною релігійною ідентичністю, виражене у феноменах «віри без приналежності» та «приналежності без віри». З одного боку, спостерігається різке зниження відвідуваності храмів і популярності традиційних релігій. Релігія, що

розуміється як віра в Бога, у надприродний світ, у потойбічне життя, стає суб'єктом в межах особистої сфери. Водночас церква залишається осередком культурної та національної ідентичності, прагне до активної інтеграції в суспільне життя, має високий авторитет навіть для невіруючих як гарант віросповідання, чесноти та справедливості [14].

Крім того, в сучасному інформаційному суспільстві значна частина соціальних і духовних потреб людей (особливо молоді) задовольняється через Інтернет. У зв'язку з цим Інтернет став не лише універсальним джерелом інформації, а й потужним каналом соціальної та культурної комунікації, специфічним середовищем, у якому формувався той чи інший тип ідентичності (особливо релігійного вістря). В Інтернет-просторі вищезазначені тенденції релігійного життя сучасної людини висвітлені повною мірою. Інтернет є ідеальним середовищем для формування «слабкої», «радісної» релігійної ідентичності – гнучкої, суперечливої, різноманітної, фрагментованої [16].

Інтернет-простір – це найбільший «релігійний ринок», де представлені всі традиційні релігійні секти та тисячі нетрадиційних релігійних течій. Інтернет надає доступ до всіх релігійних текстів і пропонує необмежені можливості для спілкування з іншими віруючими та обговорення релігійних питань. Тому Інтернет сприяє урізноманітненню релігійного життя та створює простір для вільного особистого духовного дослідження. Водночас Інтернет може створити необхідні умови для формування «сильної» релігійної ідентичності, адже він стає новим потужним чинником об'єднання людей. У сучасному мобільному суспільстві індивідів об'єднує не територіальна ознака, а спільні інтереси. У цьому контексті релігійні соціальні мережі, блоги та форуми на релігійну тематику можуть тісніше об'єднати людей однієї релігії, ніж загальне відвідування церкви. Інтернет, як потужний соціокультурний комунікаційний канал, може впливати на взаємодію релігії з іншими сферами суспільного життя, а сформовані в

Інтернеті релігійні ідентичності можуть мати специфічні характеристики [16].

Підсумовуючи, зазначимо, що релігійна ідентичність є надзвичайно концентрованим вираженням світогляду людини, втіленням найважливіших проблем її «життєвого світу», детермінована культурним розмаїттям і ціннісними орієнтаціями людини. Водночас воно стає вираженням подібних нездійснених надій і очікувань у світі реальних суспільних відносин, особливо щодо ідеалів соціальної організації світу та фактичний стан міжкультурних і міжцивілізаційних відносин різних етносів. Активне та еволюційне формування національно-професійних ідентичностей у різних регіонах планети всюди переривається революційно-хаотичною динамікою модернізації, модернізує динамічний мейнстрім глобалізаційних процесів.

Розбіжність між почуттям духовної свідомості людини в сучасний період і цінностями суспільства породжує низку невирішених питань, з яких важливими, на наш погляд, є: її недавній критичний синтез, екзистенціалізм із теологією, як «екзистенціальна теологія»; по-друге, сучасна історична та духовна ситуація в Україні, на нашу думку, вимагає базового осмислення релігійного світогляду та дослідження шляхів його проникнення в літературний дискурс модернізації, повернення до філософсько-релігійних питань; по-третє, стан осмислення теоретико-методологічної основи історико-філософських досліджень залишається ще досить сумним.

Послаблення соціальних зв'язків, здатність активно жити, працювати і творити без підтримки сім'ї, роду, родичів і друзів, безумовно, сприятиме розвитку почуття самотності. Рішенням може бути глобальна інформаційна мережа, що з'єднує уми індивідів (М. Кастельс, З. Бауман та ін.), або трансцендентний духовний орієнтир, що з'єднує надраціональні рівні їхньої свідомості (П. Тілліх, Дж. Макуорі та ін.). Слід зазначити, що динаміка сучасних змін, яка, як правило, відбувається з неймовірною швидкістю, навряд чи дозволить сформувати стійку систему цінностей і орієнтирів.

Сучасна доба «переоцінки цінностей», краху «дискурсу Ісуса Христа» формує певні ідентичності («плюралізм ідентичності»). Проте в цьому контексті дедалі гострішою стає проблема відповідності цінностей християнського світу змінам, викликаним глобалізацією. Сьогодні, серед жорсткої теологічної критики, точаться багато дискусій про мету віри в наш час. Вони навіть говорять про подвійну кризу між Церквою та теологією – кризу релевантності та кризу особистості, що веде до кризи ідентичності для християнства в цілому (Ю. Мольтман). Шотландський теолог і філософ Дж. Макуорі намагався подолати цю дилему, чітко усвідомлюючи кризу цінностей у християнському світі [18].

Під безпосереднім впливом ідей С. К'єркегора та М. Гайдега, Гер Дж. Макуорі у своїх працях [2; 3; 4] демонструє, що криза віри, яка сталася у ХХ столітті, ймовірно, завершиться новим зверненням людей до вищих сил у ще більш індивідуалізованому варіанті, ніж раніше.

У своїй праці «Принципи християнської теології» [4] Дж. Маккуорі пропонує тлумачення вчення Бога, яке стане посередником між автентичною християнською вірою та полем сучасної концепції раціонального мислення; має гармонізувати екзистенціалізм і ортодоксальне християнське мислення, а також забезпечити комплексний інтелектуальний захист християнської віри.

Дж. Макуорі прагне повністю інтегрувати християнське вчення у світ людського досвіду. Екзистенціальний полюс теології Макуорі досліджує зв'язок між вірою та сумнівом. Онтологічний полюс розглядає аргументи на користь віри як довіру. Люди за своєю суттю є релігійними, коли вони вірять у добро чи милосердя сили, яка дозволяє речам існувати або бути собою (онтологічний полюс), і зобов'язані перед ними (екзистенціальний полюс). Тому слово «Бог» не є нейтральним терміном, як «Я». Сказати «Бог» означає підтвердити зв'язок між вірою – довірою та обов'язком – та існуванням [21].

Праці Дж. Макуорі присвячені вивченню духовної природи людини та потенціалу її змін і трансформацій. У пошуках щасливого середовища між моральним абсолютизмом і «всеосяжним релятивізмом» він запропонував

концепцію «моральних відносин» на противагу встановленим «моральним правилам». Щоб виправдати свої погляди, Макуорі розглядає такі питання, як свобода совісті, природа Бога, людське існування та духовні аспекти людства; намагаючись висловити віру в «сучасних» умовах, серед «сучасних» людей.

Згідно з Макуорі, природнича наука, рухаючись до сучасної «безцінної» епохи, визнає лише науково встановлені істини і суворо виключає все «суб'єктивне» – симпатії та антипатії, етичні та релігійні міркування тощо. Але якщо ми хочемо залишатися людьми, має бути кращий баланс між пристрасстю та інтелектом, ніж той, який приписує Просвітництво. Людське життя потребує більше, ніж знання істини, більше, ніж те, що може встановити наука. Людство потребує поезії, музики, справедливості, великого мистецтва, моралі, релігії.. Правда людству завжди буде потрібна, навіть якщо сьогодні потрібні інші цінності, а ці цінності – любов, співчуття, краса, святість.

Саме тому перспектива Дж. Макуорі залишається актуальною в контексті розгляду проблеми загальнолюдських цінностей, їх еволюції та зміни пріоритетів. У кризових умовах сучасної християнської культури ряд мислителів, серед яких важливе місце посідає Дж. Макуорі, вбачають у поєднанні екзистенціалізму і теології унікальну можливість адаптації християнства не лише до реальних обставин сучасного християнства, культури, людей, а й трансформацію його доктрини цінностей для відновлення духу західного суспільства, що дозволить не лише зберегти, але й відродити релігійну ідентичність у сучасному суспільстві [24].

Отже, виходячи з вищесказаного, можна зробити деякі загальні зауваження. По-перше, релігійний елемент у сучасному суспільному житті займає важливе місце, виступаючи як значущий «Інший», що визначає позицію індивідів і груп у багатьох дискурсах. По-друге, неодмінним атрибутом релігійного феномену є ідентичність, яка поміщає релігійну систему в загальну суспільну цілісність, виявляючи положення тієї чи іншої

релігії в системі галузей. По-третє, поєднання ідентичності та релігії реалізує появу нового соціального явища – релігійної ідентичності.

Релігійна ідентичність базується на певній конфігурації «Іншого». Протягом всієї людської історії трансцендентний і божественний абсолют служив значущим «Іншим». Особливою символічною конфігурацією «Іншого», яка формує релігійну ідентичність, є поняття «Бог».

Феномен релігії та сфера її розвитку мають свої особливості, виходячи з яких є всі підстави стверджувати, що релігійна ідентичність також відрізняється від інших форм загальних понять ідентичності. Різниця полягає в подвійній природі релігії.. Він містить як біологічні, так і соціальні основи. Цей момент визначає духовну постійність особистості і колективу по відношенню до релігійного явища. Кожен тип ідентичності має власний зміст, який визначається символічною конфігурацією «Іншого», яка лежить в основі ідентичності. Крім соціальних факторів, пов'язаних з процесом виробництва, релігійна ідентичність також визначається психологічними чинниками, заснованими на ставленні індивідів і груп до «Інших». На основі проаналізованого матеріалу можна стверджувати, що існування Бога як «Іншого» та ідентичності людини чи групи реалізуються через взаємовплив. Пріоритетними перспективами досліджень у цьому напрямі є вивчення феномену релігійної ідентичності в країнах з багатовимірною релігійною політикою.

1.4. Проблеми релігійної ідентичності й ідентифікації

Незважаючи на відсутність чіткого розуміння релігійної ідентичності в науково-теологічній парадигмі, автори стверджують, що релігійна ідентичність є складним багаторівневим і багатофункціональним феноменом, сутністю якого є побудова системи релігійних цінностей. можуть бути сформовані незалежно на основі релігійних ідей, доступних або запропонованих сектою окремої особи та прийнятих повністю або частково

цією сектою, свідомо чи несвідомо, для копіювання та вираження в її різноманітних релігійних практиках. У цьому випадку релігійна ідентичність проявляється у співвідношенні з ідеологічною системою, яка визначає існування особистості на індивідуальному та колективному рівнях. На відміну від наукових підходів, зміст і природа релігійної ідентичності в богословських поясненнях розкриваються лише через постулати, які проповідують та чи інша релігія у закликах до дії людини до Бога. Таким чином, з богословської точки зору релігійна ідентичність розуміється лише як сектантська або церковна ідентичність, де імперативним елементом є власне співвіднесення з певною конфесією, дотримання певної традиції, релігії та виконання ритуалів [20].

Автори дослідження намагаються визначити структуру релігійної ідентичності та виділити її основні компоненти, які на індивідуальному рівні включають віру в надприродне; комплекс релігійних уявлень і вірувань про світ у цілому та його окремі елементи; також система уявлень, уявлень про роль і місце людини у світі, про можливість надання їй загробного життя і, зрештою, безсмертя її душі. Релігійна ідентичність віруючої людини в її суспільних проявах – секті чи деномінації – включає такі фактори, як релігійні знання, релігійні цінності та релігійна поведінка.

Всупереч загальноприйнятим уявленням про вплив зовнішніх чинників на формування релігійної ідентичності автори особливу увагу приділяють внутрішньому процесу сприйняття та розуміння віруючою людиною релігії, своєї релігійної ідентичності. Релігійна ідентичність має втратити всі негативні конотації як нав'язаний ззовні процес і повернутися до свого початкового значення [20].

З'ясовуючи чинники, що впливають на конструювання релігійної ідентичності, дослідники мають на меті встановити співвідношення між релігійною ідентичністю та приналежністю та активною участю в житті іншої релігійної спільноти, розвести поняття релігійної та сектантської ідентичності, охарактеризувати одну релігійну ідентичність, а з іншого —

продемонструвати, що формальна релігійна ідентичність формується у людей, які рідко відвідують релігійну громаду, сповідують певну віру та не мають тривалого досвіду релігійної практики. Також важливо з'ясувати, чи залежить релігійна ідентичність від освіти та культури, чи вона пов'язана з повагою до історичних традицій, які, власне, й визначають цю релігійну ідентичність. Важливо також, щоб релігійна ідентичність розвивалася та виражалася – вдома та за кордоном, була представлена в ЗМІ, у громадській думці, у системі відносин між державою та релігією. Необхідно також визначити, як релігійна ідентичність працює в міжрелігійних і міжнародних відносинах [21].

Питання про те, що зміцнює, а що послаблює та розмиває проголошені межі релігійної ідентичності – історично та сьогодні – потребує з'ясування. Вивчаючи питання, буде визначено, як на формування релігійної ідентичності впливають сучасні технології, особливо соціальні мережі як один із нових каналів комунікації, чи приносять вони, залишаючи людині більшу мобільність для побудови мережевої релігійної ідентичності, яка може повноцінно або частково відображають автентичну релігійну ідентичність, або навпаки – відрізняються від релігійної ідентичності.

Цікавою видається функція та роль позитивних релігійних стереотипів в асиміляції релігійних спільнот і зміцненні індивідуальної та спільнотної релігійної ідентичності. Важливо зрозуміти, як негативні релігійні стереотипи щодо інших релігій впливають на проведення чітких меж між власною релігійною ідентичністю та релігійною ідентичністю інших [22].

Виходячи з динамічної природи феномену релігійної ідентичності, буде виділено його етапи, кожен з яких має свої особливості. Україна ніколи не була єдиною державою, на території якої проживали різні етнічні групи. Це дає матеріал для того, щоб говорити про наявність тут багатьох етнічно-релігійних ідентичностей. Іншими словами, у своєму аналізі вчені повинні вивчати не одну чи дві системи релігійної ідентифікації, а багато систем. Крім того, процес формування ідентичності в Україні та інших країнах

(поляки, євреї, німці, греки, татари, росіяни тощо) різний. Серед них особлива роль належить політичним чинникам, особливо тривалій відсутності своєї держави, домінуванню чужих політичних сил, соціальному приниженню, культурі, мові та духу номінальної нації протягом її історії. Роль релігії тут виявляється іншою. Десь вона заважала єдності нації та розвитку її релігійної ідентичності, а десь розмивала (аж до знищення) її етнічно-релігійну специфіку. Протягом історії Україна неодноразово опинялася на перетині культурних і цивілізованих світів, у яких шукала свою ідентичність, не завжди встигаючи за історичним ходом людства.

Як складне, багатосистемне та багатофункціональне явище релігійна ідентичність змінюється як на соціальному, так і на індивідуальному рівнях. Тому важливо виявити й проаналізувати чинники, що визначають і впливають на розглядувані процеси, розкрити структуру релігійної ідентичності, виявити природу й етапи релігійної ідентичності, фазу її формування в різних проявах секти та між різними народами [23].

Оглядаючи складні й неоднозначні процеси, що відбуваються в українському суспільстві, у пошуках нової ідентичності українцям варто враховувати принципово нові історичні обставини. У сфері релігійного життя саме розвиток релігії, поява нових історичних релігій і усвідомлення цих релігій призвели до появи багатьох релігійних ідентичностей. Втрачений досвід історичних релігій і відсутність нових релігій у формуванні релігійної ідентичності загалом гальмував релігійний, духовний і культурний розвиток українського народу. Відсутність можливості сформувати власну релігійну ідентичність через суворе відділення церкви від держави та школи, заборони релігійної діяльності стали викликом для релігійних організацій, які зазнали серйозних збитків і досі не можуть звільнитися. синдром залежності тоталітарного періоду. Церкви перебувають у кращому становищі, оскільки в умовах переслідувань їхньої віри в радянські часи вони зберегли частину своєї ідентичності, відтворюючи її щодня в обмеженій мірі. Нелегко сформувати релігійну ідентичність для новостворених релігій на релігійній

сцені в Україні, тому що вони не тільки відчують, що мають конкурувати з іншими релігіями, але й стикаються з конфліктами.

Крім того, поточні процеси десекуляризації та клерикалізації висувають нові вимоги до релігійних організацій у формуванні релігійної ідентичності. Релігійна ідентичність формується в різних історичних умовах. Від цього залежать його характеристики. Сьогодні загалом толерантні міжрелігійні стосунки в Україні видаються одним із домінуючих чинників формування та формування релігійної ідентичності сучасного українця. Релігійна ідентичність пов'язана зі ступенем, ступенем і характером протистоянь між релігіями: релігійна ідентичність індивідів може посилювати чи загострювати існуючі релігійні конфлікти, а то й ставати каталізатором їх виникнення; водночас конфлікти між релігіями можуть стати фактором виникнення позаінституційної релігійної ідентичності [24].

Проте релігійна толерантність відіграє неоднозначну роль у формуванні релігійної ідентичності. Це має наслідки як позитивні (утвердження власної релігійної ідентичності через взаєморозуміння та взаємну повагу по відношенню до інших конфесій), так і негативні. Головною ознакою останнього є незавершеність, неоднозначність, неоднорідність у формуванні ідентичності, різноманітність форм.

Необхідною умовою співіснування різних релігійних ідентичностей є діалог, який виявляє ступінь усвідомлення людиною своєї релігійної ідентичності, а також визначає характер її релігійної ідентичності, релігії як на індивідуальному, так і на рівні громади. Дослідження демонструє, що діалог між різними релігійними ідентичностями сприяє [24]:

- по-перше – формуванню толерантності у міжрелігійних стосунках;
- по-друге, це допомагає уникнути фіксації на одній істині та замикання релігійного фокусу на власній конфесії, що веде до розширення власного релігійного кругозору, а також допомагає зрозуміти унікальність і цінність власної сектантської ідентичності на індивідуальному рівні;

- по-третє, через ці обставини людині бракує віри в єдність її релігійного вибору, що може спричинити кризу релігійної ідентичності обох.

Особливу увагу буде приділено аналізу міжрелігійних відносин під час Майдану та після нього, тих, що визначили й актуалізували становлення та становлення української релігійної ідентичності в нових якісних умовах. Відомо, що на Майдані існували міжрелігійні стосунки в іншій формі, ніж до Майдану, оскільки вони базувалися на солідарності, взаємопідтримці та повазі між конфесіями у своїх стосунках. Після Майдану виникла «Громадянська Церква України», яка характеризується багатоконфесійністю та освяченням державних символів і атрибутики (геральдика, прапор, гімн України), а водночас – громадянською та релігійною ідентичністю.

Події, що відбулися наприкінці 2013-2014 років на Майдані, так звана Революція Гідності, анексія Криму Росією, українсько-російська війна на сході України, зробили питання релігійної ідентичності надзвичайно актуальним. Релігійним інституціям кинули виклик ці події, які показують, що процес ідентифікації є динамічним і що причина перемоги чи поразки полягає не в тому, що сучасна ідентичність сформована чи не сформована на національному, державному, регіональному та релігійному рівнях [25].

Зрозуміло, що протест проти Майдану, спрямований не лише на демократичні перетворення, але й релігійні: релігійні цінності, особливо християнські, стали своєрідним камертоном суспільного руху. На Майдані сформувалася нова релігійна ідентичність, відмінна від існуючих форм. Це відображається у солідарності, підтримці, взаємоповазі, взаєморозумінні не лише всередині, але й у мирному співіснуванні всіх віросповідань – толерантних міжрелігійних стосунках. Україна – унікальна країна, в якій релігія не гине, а навпаки – розвивається. Релігійна та конфесійна ідентичності є факторами, що сприяють єдності України. Міжрелігійні стосунки, які донедавна характеризувались конфронтацією, переросли у плідний діалог і братерське порозуміння. Релігійні лідери, які представляють різні релігійні ідентичності, продемонстрували солідарність, а віра в Бога

стала стрижнем цієї духовної єдності. Всі на Майдані співають в унісон: «Боже, великий і єдиний, храни нам Україну».

Актуальність такого дослідження очевидна, оскільки в публічному просторі все частіше лунають заклики до українців визначити власну ідентичність. Мільйони людей стоять перед вибором, що свідчить про зростання свідомості українців. Справи вимагають не лише з'ясування того, хто ви є, а й підтвердження цієї особи. Важливу роль у цьому відношенні відіграє релігійний вибір. Традиційні ідентичності членів Конгресу УПЦ та деяких протестантських громад були суттєво розмиті, що зумовило необхідність формування нової ідентичності, адаптованої до суспільних змін.

Дослідження проблематики релігійної ідентичності не лише допоможе здійснити концептуальний аналіз науково-богословських підходів до неї, її становлення, становлення та трансформації, її методологічних засад, а й окреслює та описує її методологічні засади. вивчення. про концепцію релігійної ідентичності, щоб уточнити концепцію релігійної ідентичності, ґрунтуючись на аналізі того, що вже існує, даючи її основні характеристики та структуру на рівні громади та окремої людини. Сучасні автори визначили та проаналізували основні чинники та фактори, що зумовлюють формування української релігійної ідентичності, розкрити специфіку процесу її становлення, а також виділили етапи становлення та розвитку сучасної релігійної ідентичності. Її дослідження, присвячені питанням встановлення співвідношення між релігійною та політичною ідентичністю, орієнтації держави на різні культурні та цивілізовані світи, впливом іноземних релігійних центрів, ролі релігійної традиції та сектантських інновацій у формуванні певних ідентичностей, важливості релігії, свободи в суспільстві та толерантності у міжрелігійних відносинах тощо [20].

Новий погляд на природу та структуру релігійної ідентичності з розкриттям особливостей її конфесійних проявів потребує обґрунтування на основі досліджень заявленої тематики. Результати досліджень будуть постійно публікуватися, проміжні висновки співвідноситися, порівнюватися з

практикою релігійного життя. Регулярні опитування різних соціологічних центрів щодо права громадян України на самовизначення в різних сферах також мають враховувати результати цих опитувань щодо релігійної приналежності, яка динамічно змінюється відповідно до політичних та суспільних подій.

Розкриваючи умови та обставини, що призвели до формування специфічних релігійних ідентичностей на території України, особливо необхідно розрізнити православну, католицьку, протестантську (у різноманітності) ідентичності, їх форми), виявити їх спільний знаменник та індивідуальні особливості. Не можна ігнорувати процес формування нової ісламської та релігійної ідентичності. Це також має сенс [26]:

1) розмежування нових політичних умов, які призвели до поняття проукраїнської та антиукраїнської релігійної ідентичності;

2) дослідити форми та зміст релігійної ідентичності на християнському та мусульманському прикладах;

3) проаналізувати перспективи розвитку релігійної ідентичності відповідно до трансформаційних процесів у сфері соціально-економічного, політичного та духовного життя;

4) пропонувати відповідні сектам стратегії зміцнення їх ідентичності;

5) дати рекомендації державним і громадським структурам у сфері формування релігійної самосвідомості та переконань українського народу.

Православні письменники визнають, що національні розколи давно є проблемою православ'я. У цих бідах звинувачують національну свідомість, яка сформувалася після доби Просвітництва. Подолання проблеми призвело до повернення до давніх православних традицій, до універсальної ідентичності Церкви як євхаристійної спільноти.

З самого початку з'ясуємо, що до пробудження національної свідомості проблема православ'я – це питання етнічного розколу. Таким чином, етнічні розбіжності не можна приписати виключно світській націоналістичній свідомості. Більшою мірою етнічний фактор обумовлює існування

«негалідонських» церков і розкольницьких церков, які раніше відкололися від ортодоксальної системи.

У той час, коли євхаристійна еклезіологія була ще в зародковому стані, виник важливий конфлікт, який мало не призвів до нових розколів. Основоположник цієї еклезіології, відомий богослов Микола Афанасьєв вважав, що повна Церква – це будь-яка спільнота, в якій звершується Євхаристія. І тому найповнішим вираженням Церкви є окрема спільнота. Владика Іоанн Зізіулас показав, що Церква може бути повноцінно присутньою лише в спільноті, яку очолює єпископ, який здатний звершувати всі Таїнства. Отже, офіційним виразом Церкви є єпископ (єпархія, очолювана єпископом). Таке тлумачення узгоджується з тим фактом, що священники відправляють таїнства, оскільки єпископ відповідним чином уповноважує їх.

Проблеми Української Православної Церкви пов'язані із загальною невизначеністю власної ідентичності. По-перше, існує напруга між протилежними рисами, пов'язаними з традиційною українською ідентичністю.

Традиційно поєднуються релігійні переконання і «євангелізм» (віра в пріоритет і необхідність дотримання заповідей євангельської етики). Багато православних сьогодні мають туманні уявлення про «Царство Боже в своїх серцях», але впевнені в перевазі свого духовного відчуття Божественного над ритуалами. І сама ритуальна віра часто практикується на найпримітивнішому рівні, людина ніколи не досягає сповіді та причастя. Уникнути цієї проблеми можна лише на Західній Україні. В інших частинах України активна участь у таїнствах і «місіях» є скоріше наслідком прийняття євхаристійної еклезіології, ніж поваги до власної української православної ідентичності [27].

Традиційна українська ідентичність поєднує в собі колективізм та індивідуалізм. Сьогодні наївна віра в групу чи спільноту неможлива. Люди не хочуть брати участь у долях інших, піклуються про них. Вони не хочуть, щоб інші втручалися в їх особисте життя. При цьому вони хочуть спілкуватися і

приділяти собі увагу. Індивідуалізм також змінюється. Якщо раніше людина прагнула досконалості та приймала волю Божу, то тепер вона прагне духовного досвіду та самоствердження. Відносини у трикутнику «Бог-спільнота-індивід» розуміються як сфера досвіду, а не дії. Етичне вирішення проблем у цьому трикутнику змінюється пошуком психологічного комфорту.

Парадоксальне поєднання цезарепапізму та бунтарських настроїв зазнало цікавих трансформацій. На перших порах (у 1990-х роках) українські православні почали шлях до децентралізації української держави. Однак загальний характер української влади призвів до протилежного: децентралізації народу (у 2000-х роках). Звідси й підтримка народних революцій – минулих і майбутніх (про що чітко заявив Патріарх УПЦ КП Філарет) [15].

Отже, традиційна українська ідентичність переживає період кризи. Але ситуація ускладнюється ще й неспроможністю відповісти на історичні виклики, які стоять перед Українською Православною Церквою. Україна не зазнала «церковного націоналізму», який привів більшість національних церков до встановлення власних автократій у ХІХ ст. Завдяки євхаристійній еклезіології вселенське православ'я знайшло модель церковної ідентичності, яка має справу з проблемою взаємовідносин універсалії та держави. Проте Українська Православна Церква ще не виборола своїх прав і тому ще потребує енергії для боротьби за національний характер православ'я. Але така боротьба в часи утвердження примату універсальної євхаристійної ідентичності видається застарілою. Подібним чином здається непрактичним ігнорувати універсалії в час, коли національне відродження закінчилося, а епоха глобалізації триває. Найважливішою тенденцією 2000-х років стало поступове прийняття цієї ідентичності, сформованої на основі євхаристійної еклезіології.

Українська православна церква намагалася бути корінною церквою для всіх українських православних. Суть проблеми пояснив у своїй доповіді Митрополит Володимир. «Здійснюючи справу спасіння в сучасному

суспільстві, Українська Православна Церква змушена враховувати соціокультурні особливості нашої країни. За словами американського вченого Семюеля Хантінгтона, «Україна – це розділена країна з двома різними культурами». Твердження може бути занадто категоричним, але воно багато в чому відображає сучасну дійсність. Сьогодні ми змушені говорити про два полюси української культури, про дві різні цивілізаційні траєкторії – «Схід» і «Захід». Світ Східної України, зосереджений переважно на лівому березі Дніпра, сформувався творчою взаємодією української та російської культур. Натомість соціокультурна спільність Західної України, розташованої переважно на правому березі Дніпра, формувалася шляхом взаємодії з культурами Польщі, Австрії, Румунії, Литви та іншими європейськими культурами. Тому для Правобережної України характерна ціннісна орієнтація на Захід. Ці дві спільноти – Східна та Західна Україна – різні, але нероздільні. У них багато спільного. Йдеться про мову, історію та культуру, але, мабуть, найважливішим є християнство, яке має лише одне джерело: хрещення святого князя Володимира [25].

УПЦ КП наблизилася до прийняття євхаристійної еклезіології з інших причин. Як відомо, прихильників Київського патріархату звинувачують у «неканонічності». Навпаки, семінари та спільноти УПЦ КП навчають наступного: вона християнська церква, де звершується Євхаристія. Церква виявляється в повній мірі в кожній спільноті, яка призиває Бога в Євхаристії. Фактично євхаристійна еклезіологія стала панівною в УПЦ КП за версією, запропонованою Миколою Афанасьєвим. Але УПЦ КП також має обов'язок відмежуватися, як помісна Церква українського народу, від усіляких розколів і сект, які паразитують на полі Православ'я. Саме з цієї причини ми поступово починаємо усвідомлювати важливість і унікальну роль єпископату. Цьому сприяло омолодження єпископату та збільшення його влади в житті Церкви. Віднині не тільки патріарх, а й його оточення є справжніми єпископами за своїми філософськими поглядами.

Українська Православна Автокефальна Церква прийняла євхаристійну еклезіологію як свою офіційну доктрину. Останніми роками УАПЦ намагалася створити власну ідентичність таким чином, щоб її можна було легко прийняти як частину Константинопольського Патріархату. УАПЦ засуджує націоналізм (церковний націоналізм), вплив політики на духовне життя Церкви [28].

Намагання сформувати справжню «київську ідентичність» на основі євхаристійної еклезіології поки що залишаються лише зусиллями. У Церкві не вистачило необхідного генія, щоб завершити формування нової ідентичності, щоб загальнохристиянство було національною сутністю та ідеєю київської форми. Натомість цей тип ідентичності може виникнути через зусилля УГКЦ, де є як індивідуальні (див. «Кілька слів про Патріарха»), так і колективні (УКУ) передумови для досягнення цих цілей блискуче досягнення. Але загалом через належну богословську роботу та освіту українське Православ'я ще має можливість сформувати силу, здатну вижити та процвітати у XXI столітті.

РОЗДІЛ 2

ПРИКЛАДИ ВИЯВІВ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В РІЗНИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

2.1. Особливості виявів релігійної ідентичності в Західному та Східному регіоні

Геополітичне становище України не визначається лише її географічним положенням у Східній Європі. Між Сходом і Заходом, по території цієї країни проходить кордон між католицько-протестантським і переважно православним світом. Тут також відображено перебування України на межі мусульманської та християнської цивілізацій.

В Західний регіон входять такі області: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області.

В Східний регіон входять такі області: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області.

Відмінності між регіонами України, які мають динамічний характер, досить помітні в структурі конфесійності та насиченості релігійними організаціями. Таким чином, з початку 1990-х релігійні мережі вирости в Західному регіоні та почали зменшуватись у Східному (табл. 3.1) [30].

Так, якщо у Західному регіоні питома вага релігійних громад у загальнонаціональній мережі скоротилася з 59,78% (за станом на 1 січня 2012 р.) до 34,88% (за станом на 1 січня 2022 р.), то у Східному збільшилась з 7,67% до 15,39%.

Подібна тенденція цілком корелюється з динамікою змін мережі релігійних громад за вказаний період: якщо у Західному регіоні кількісне збільшення релігійних утворень відбулося лише у 1,5 рази (+48,30%) – з 7 782 до 11 541 громади, у Східному – у 5,1 рази (+409,81%) — з 999 до 5 093 громад

Серед областей України Західного регіону найбільш насиченою релігійними утвореннями, як і в 2012 р., є Львівська, де на початок 2022 р. функціонувало 2 798 громад (8,46% їх загальної кількості в Україні) [28].

Таблиця 3.1

Динаміка мережі релігійних громад у межах Західного та Східного регіонів України (1 січня 2012 р. – 1 січня 2022 р.)

№ п/п	Макрорегіони (область)	01.01.2012 р.		01.01.2022 р.		Збільшення	
		Абсолютна кількість громад	% до загал. к-ті громад в Україні	Абсолютна кількість громад	% до загал. к-ті громадв Україні	Абсолютна кількість громад	%
1	2	3	4	5	6	7	8
I	Західний	7 782	59,78	11 541	34,88	3 759	48,30
1	Львівська	2 206	16,94	2 798	8,46	592	26,84
2	Тернопільська	1 428	10,97	1 655	5,00	227	15,89
3	Закарпатська	1 109	8,52	1 756	5,30	647	58,34
4	Івано-Франківська	1 078	8,28	1 263	3,82	185	17,16
5	Рівненська	734	5,64	1 429	4,32	695	94,69
6	Волинська	628	4,82	1 438	4,35	810	128,98
7	Чернівецька	599	4,61	1 202	3,63	603	100,67
II	Східний	999	7,67	5 093	15,39	4 094	409,81
1	Донецька	327	2,50	1 524	4,61	1 197	366,06
2	Дніпропетровська	189	1,45	1 142	3,45	953	504,23
3	Харківська	174	1,34	791	2,39	617	354,60
4	Луганська	166	1,28	727	2,19	561	337,95
5	Запорізька	143	1,10	909	2,75	766	535,66

Опис параметрів релігійного життя та його регіональних особливостей був би неповним без аналізу релігійного статусу українського народу. Очевидним фактом є те, що зростає визнання громадськості, престиж Церкви та релігійних інституцій та інституцій, ступінь довіри, залежно від регіону, коливається від 40 до 60%, вище, ніж до інших державних інституцій.

У регіональному плані релігійне самосприйняття людей знижується із заходу на схід, де воно значно нижче, ніж у західній частині країни (табл. 3.2).

Видно, що релігійна самоідентифікація українського народу збігається з соціокультурними особливостями регіонального поділу країн, на крайнощах цінностей індустріальної культури індустріального Сходу. Проти цього виступає західна традиційна аграрна культура. Гострота проблеми полягає в тому, що Україна все ще шукає свою культурну, етнічну та релігійну ідентичність. Зрозуміло, що в сучасному українському суспільстві існують досить значні релігійні відмінності, які є частиною соціокультурних відмінностей на етапі формування основи окремих типів культур і цивілізацій.

Таблиця 3.2

Релігійне самовизначення громадян України за Західним та Східним регіонами

Ставлення до релігії	Захід (%)	Схід (%)
Віруючі	86,6	50,5
Вагаються між вірою та невір'ям	7,8	22,1
Невіруючі	2,1	16,1
Переконані атеїсти	0,8	2,9
Байдужі до релігії	0,5	4,7

Порівняння даних епіднагляду 2021 року та результатів дослідження 2022 року, яке включало кілька нових запитань та деякі переформульовані питання, призводить до деяких досить цікавих висновків. Тож трекінг, проведений у 2022 році, показав таку картину: 70,7% респондентів вірять у Бога; серед означеної групи віруючих лише 50,0% вказали, що належать до певної релігії, тоді як 40,4% не повідомили, що вони сповідують жодну з них; з тих, хто ідентифікує свою релігійну ідентичність, 29,2% сказали, що вони не належать до жодної релігійної громади [28].

Тому емпіричні дослідження релігійної ситуації в Західному та Східному регіонах переконливо свідчать про те, що поряд з традиційною конфесійною традиційною релігією, яка існувала тисячоліттями, виникає і поширюється нетрадиційна, позаконфесійна релігія та синхронізація. Подібні

процеси спостерігаються в усьому світі, що, на думку Р. Белла, Д. Ерв'є Леже, може говорити про можливість деконструкції традиційних релігійних систем або закріплення нових форм релігії.

Тут ми маємо вираження релігійного індивідуалізму, який протягом тривалого часу спостерігався в соціології релігії та в інших галузях релігії, згідно з якими віруючі припускають, що необхідно лише визнавати свою віру, достатньо не через належність до релігійних об'єднань, а як особи. Крім того, у такому випадку слід враховувати характер православної релігії (в Україні переважна більшість – православні), яка, на відміну від протестантських чи сучасних релігійних течій, не любить обов'язкового перебування в країні певні релігійні громади [29].

Ще одна ознака релігійної активності особи пов'язана з її релігійною поведінкою, якою є регулярна участь у богослужіннях, участь у релігійних обрядах. Відповіді на подібні запитання, отримані в опитуванні 2009 року, розподілилися досить рівномірно, а саме: 39,5% респондентів сказали, що така діяльність для них неважлива, точніше неважлива; 35,0% вказують на більшу чи меншу важливість, тоді як 25,5% не можуть визначитися.

Ці спостереження та висновки щодо релігійної активності населення є особливо важливими в контексті їх порівняння з показниками, які дають змогу відслідковувати регіональну специфіку аналізованого явища. На думку А. Юраша, однією з найсуттєвіших складових поняття «релігійна діяльність» є здатність і бажання громадян утворювати місцеві релігійні громади на найнижчому організаційному рівні (парафія, громада, громада) для повного розкриття її змісту.

Він пропонує розраховувати такий індекс шляхом порівняння загальної кількості населення території, що відповідає кількості зареєстрованих і незареєстрованих громад усіх конфесій, які фактично діють у її межах, тобто шляхом підрахунку кількості людей у релігійній громаді.

У таблиці 3.3 наведено рівень релігійної активності віруючих у межах Західного та Східного регіонів.

Таблиця 3.3

Рівень релігійної активності віруючих у межах Західного та Східного
регіонів

№ п/п	Макро+ регіони (об+ ласть)	За станом на 01.01.2012 р.			За станом на 01.01.2022 р.			Зменшення к- ті осіб на 1 релігійн. групаду	
		Населення України (тис. осіб)	К-ть релігійн. громад	К-ть осіб на 1 релігійн. групаду	Населення України (тис. осіб)	К-ть релігійн. громад	К-ть осіб на 1 релігійн. групаду	Абсол.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
I	Західний	9 866,3	7 782	1 268	9 359,0	11 541	811	457	36,04
1	Львівська	2 771,3	2 206	1 256	2 551,9	2 798	912	344	27,39
2	Тернопільська	1 177,1	1 428	824	1 092,7	1 655	660	164	19,90
3	Закарпатська	1 271,6	1 109	1 147	1 243,2	1 756	708	439	38,27
4	Івано- Франківська	1 451,5	1 078	1 346	1 380,6	1 263	1 093	253	18,80
5	Рівненська	1 181,6	734	1 610	1 150,8	1 429	805	805	50,00
6	Волинська	1 072,7	628	1 708	1 036,1	1 438	720	988	57,85
7	Чернівецька	940,5	599	1 570	903,7	1 202	752	818	52,10
II	Східний	17 445,7	999	17 463	14 797,8	5 093	2 906	14 557	83,36
1	Донецька	5 352,6	327	16 369	4 496,2	1 524	2 950	13 419	81,98
2	Дніпропет- ровська	3 918,6	189	20 733	3 371,7	1 142	2 952	17 781	85,76
3	Харківська	3 188,6	174	18 325	2 780,5	791	3 515	14 810	80,82
4	Луганська	2 877,4	166	17 334	2 329,4	727	3 204	14 130	81,52
5	Запорізька	2 108,5	143	14 745	1 820,0	909	2 002	12 743	86,42

Статистичні дані, розміщені в табл. 3.3, свідчать про досить стійку тенденцію неухильного зменшення рівня релігійної активності по вісі Захід – Схід, яка залишилася незмінною впродовж 2012–2022 рр. (2012 р.: Західний регіон – 1 268 осіб на одну релігійну групу, Східний – 17 463 особи; 2022 р. – відповідно, 811 та 2 906 осіб). Проте очевидним є той факт, що темпи зростання активності віруючих в областях Східного регіону були значно вищими, порівняно з цим показником у межах Західного регіону. Якщо за станом на січень 2012 р. кількість осіб, що припадала на одну релігійну групу у межах Східного регіону була більшою, порівняно з відповідним

показником у Західному регіоні у 13,8 раза, Важливо при цьому зазначити, що інтенсивне зростання релігійної активності на Сході України зумовлювалося, з одного боку, істотним, порівняно з українським Заходом, скороченням населення за вказаний період (відповідно, – на 820,3 тис. осіб та 507,3 тис. осіб), а з іншого – значно вищими темпами розширення мережі релігійних громад (відповідно, – на 4 008 та 3 759 об'єднань) [30].

Отже, правильний розрахунок та аналіз отриманих статистичних даних дає змогу здійснити групування регіонів України за ступенем релігійної активності населення.

Західна група областей (Тернопільська, Закарпатська, Волинська, Чернівецька, Рівненська, Львівська та Івано-Франківська) характеризується найвищою релігійною активністю, як на початку 2000-х років, коли середній рівень активності громади міді становить 811 осіб.

Наступна група областей, де проживає 32,1% населення України, об'єднує на своїй території лише 15,4% релігійних громад, що свідчить про низький рівень релігійної активності та відповідний йому ступінь поширення парафіяльної інфраструктури. Зону з найнижчим рівнем релігійної активності (2 906 осіб на громаду) формують п'ять найбільш урбанізованих та промислово розвинутих східноукраїнських областей – Запорізька, Донецька, Дніпропетровська, Луганська та Харківська [27].

Безперечно, аналіз релігійної діяльності українського народу не в повній мірі відображає всю складність, різноманітність і суперечливість процесів, що відбуваються в релігійному середовищі. Проте з деякими застереженнями можна зробити висновок, що регіональні фактори відіграють вирішальну роль у формуванні високого рівня релігійності в Україні (одного з найвищих серед європейських країн).

Виходячи з характеру конфесійної структури населення, регіональних етнокультурних традицій, особливостей розвитку, поширення та становлення

окремих релігійних напрямів і течій, активності віруючих, територію України можна умовно поділити на ряд релігійно-географічних зон (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Релігійно-географічні зони Західного та Східного регіонів України

Макрорегіони	Регіони	Області
Західний	Галичина	Тернопільська, Івано-Франківська, Львівська
	Закарпаття	Закарпатська
	Волинський і Буковинський	Волинська, Рівненська, Чернівецька
Східний	Південно-Східний	Харківська, Дніпропетровська, Луганська, Донецька, Запорізька

Особливе місце серед них займає Галичина, до складу якої входять Тернопільська, Івано-Франківська та Львівська області. Регіон відзначається високою релігійною активністю населення, цілковитим переважанням католицизму, особливо греко-католицизму (2900 громад, або 81,2% об'єднань УГКЦ від їх загальної кількості в Україні). Серед православних церков найбільший вплив мають УАПЦ (797 громад, 67,3% загальнонаціональної церковної мережі) та УПЦ\$КП (940 громад, 22,7% від їх загальної кількості).

Надзвичайною поліконфесійністю відзначається Закарпатський регіон. На область з населенням, що становить лише 2,7% загальноукраїнського, припадає 5,3% парафій (1 756), з яких – 580 (33,0%) є громадами УПЦ, 394 (22,4%) – УГКЦ, 398 (22,7%) – протестантськими, 113 (6,4%) – Закарпатської реформатської церкви, 92 (5,2%) – римо-католицькими. Крім того, у регіоні діють також громади послідовників інших релігійних вірувань [30].

Волинський і Буковинський регіон включає Волинську, Рівненську та Чернівецьку області і відзначається найвищим рівнем релігійної активності населення. Домінуючим напрямом є православ'я. Конфесійна структура характеризується переважанням парафій УПЦ (40,2% від загальної кількості громад регіону) з одночасно міцними позиціями УПЦ\$КП (19,5%) та незначним поширенням греко\$ й римо-католицизму. Серед протестантських

громад (1370, 33,7% релігійної мережі) переважають об'єднання Всеукраїнського союзу церков християн віри євангельської – п'ятидесятників (540), Всеукраїнського союзу об'єднань євангельських християн-баптистів (390), Української уніонної конференції церкви адвентистів сьомого дня (165).

Південно-Східний регіон включає Харківську, Дніпропетровську, Луганську, Донецьку та Запорізьку області й характеризується найнижчим рівнем релігійної активності громадян (на території, де проживає 32,1% населення України, діє лише 15,4% громад загальноукраїнської мережі). Домінуючим впливом у регіоні користуються УПЦ (41,6% громад) та протестантські об'єднання (36,5%). Громади УПЦКП становлять 6,5% релігійної мережі. Певного поширення в регіоні набули об'єднання УАПЦ, УГКЦ, РКЦ, іудейського та мусульманського культів.

Сучасна ситуація в Західному та Східному регіонах України характеризується активізацією релігійних інституцій, їх прагненням посісти вагомe місце в структурах суспільства.

Про розкол України говорять багато дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних. Причому одні говорять про геополітичний, тобто регіонально – географічний розкол, інші вважають розколотою свідомість більшості українців поза належністю до Східного або Західного регіону. Отже, спробуємо розібратися в позиціях двох сторін і зробити певні висновки. Західний геополітик Самюель Хангтінгтон вважає, що Україна – це розколота країна з двома різними культурами.

Причому розкол зумовлений конфесійною неоднорідністю регіонів України (греко-католицизм і православ'я). Лінія розлому між цивілізаціями, яка відділяє Захід від православ'я, проходить прямо по її центру вже декілька століть. На думку дослідника, найбільш очевидно розкол Заходу і Сходу проявився на президентських виборах в липні 1994 р. Леонід Кравчук, який ідентифікував себе як «національного політика», переміг в дванадцяти

областях західної України з більшістю, яка доходила до 90 %. Кучма отримав перемогу в тринадцяти східних областях.

Кучма переміг, набравши 52 % голосів [46, 255 – 256]. За В. Бахтєєвим в Україні існують два полюси – український (крайній Захід) та малоросійський (крайній Схід). Малоросійський полюс відзначається своєрідним «біпатризмом», дуалістичною культурною та психологічною орієнтацією, за якої все українське розглядається як вторинне та похідне щодо російського. При цьому вся міжполюсна територія країни становить собою перехідну зону–зону поступового послаблення впливу українського полюсу та посилення впливу полюсу малоросійського.

Донбас та Крим (можливо, й Закарпаття) є свого роду «заполюсними» територіями, населення яких психологічно та культурно тяжіє більшою мірою назовні від України, ніж усередину неї [47]. За чисельністю населення Схід дуже сильно виграє перед Заходом: самий лише Донбас (дві області) – це 16% населення (і, відповідно, виборців). А з погляду на те саме Схід встановлює правила гри в загальноукраїнському масштабі, саме Схід формує обличчя держави й ті тенденції, відповідно до яких вона розвивається [50]. На основі результатів парламентських виборів 2002 р. О. Сушко робить висновок про новий територіальний розкол України зі зміщенням лінії соціополітичного розлому у південно – східну частину України.

Це аргументується тим, що демократичний блок «Наша Україна» переміг в 14 областях західної, центральної та північної частин України, комуністи – у 10 регіонах сходу і півдня країни, соціалісти на Полтавщині і блок «За ЄдУ» – в Донецькій області. Новим кордоном «України» стала границя між Вінницькою та Одеською, Черкаською та Кіровоградською, між Полтавською та Дніпропетровською областями [41]. Тепер, використавши соціологічні дані, з'ясуємо, чи дійсно мають місце територіально-ідентичні «дві України». Населення півдня та сходу України, як правило, декларує прихильність до курсу на розвиток зв'язків у межах СНД, зміцнення відносин з Росією й посилення східнослов'янського блоку, тоді як жителі західного і

центрального регіонів наполягають на виборі незалежного шляху розвитку України й встановленні тісних контактів з країнами Заходу [24].

Таким чином, російськомовну, проросійську Східну Україну ми можемо протиставляти з україномовною, прозахідною, проринковою Західною Україною тільки умовно, так як ні в одній з «Україн» згадані тенденції не підтримуються абсолютною більшістю, ба навіть відносною більшістю. До противників геополітичного розколу України належить публіцист Микола Рябчук, який вважає, що розколота Україна явище не регіональне, бо не можна встановити реальну межу цього розколу. «Дві України» радше присутні в свідомості кожного українця. Річ також у тому, що «дві України» можна знайти ледь не в кожному індивіді, катастрофічне амбівалентному, роздвоєному – і в своїх ідеологічних орієнтаціях, і в своїй ідентичності, і в своїй повсякденній поведінці. В цьому сенсі, на рівні емпірії, можна справді говорити не про «дві України», а про безліч. Адже ні «свідомі українці», ні переконані «русофіли» (чи, радше, «советофіли») – не представляють, як правило, більшості.

Найчастіше відносною, а подеколи й абсолютною більшістю є третя, аморфна й амбівалентна група респондентів, котрі «не визначилися», «не знають», «не цікавляться» даним питанням [57]. Автор протиставляє не регіони, а дві несумісні, непримиренні ідеології: радянську і антирадянську, українську и українофобську, модернізаційну («проєвропейську») і ретроградну (запаковану в міфологеми «третього шляху», «євразійської», «православної», «східнослов'янської» чи ще якоїсь) [52]. Микола Рябчук вважає, що шанс на гідне існування у першому світі має лише Україна, яка ідентифікує себе з Європою – і то не на рівні безглузвих офіційних декларацій, а на рівні послідовної політичної, економічної, культурної трансформації за європейською моделлю [27]

На нашу думку, розколота Україна присутня не лише як амбівалентність більшості українців. Не варто нехтувати і географічним чинником, хоча і не треба його абсолютизувати. На противагу концепції «Двох Україн» як Східної

та Західної (географічних чи образних) спробуємо висвітлити цю проблему в трохи іншому ракурсі, а саме як протиставлення громадянської (політично-державної) ідентичності, яка за умов єдиної нерозколотої України повинна мати найбільший успіх та негромадянської, тобто регіональної, російської, радянської та, як не дивно, традиційно-української ідентичностей. Щойно після проголошення незалежності України трохи менше половини її жителів (45,6%) вважали себе громадянами країни загалом. А кожен четвертий (24,0%) відчував себе радше жителем міста або сільського району. Кожен восьмий (12,7%) по давній пам'яті відніс себе до народонаселення колишнього Радянського Союзу. Прихильність своєму регіонові демонстрували одиниці: лише 6,8% респонденті назвали себе його жителями. Майже стільки учасників опитування (6,4%) вважали себе громадянами світу і зовсім мало (3,8%) – жителями Європи. Натомість у 2001 р. до населення району чи міста себе відносять 30% опитаних (зменшення на 15 %), до населення регіону – 9%, до населення України – 35%, до населення колишнього Радянського Союзу – 18%, до населення Європи – 3%, до населення світу – 6% [63].

Отже, приблизно одна третина населення України ідентифікує себе з державою, а трохи менше двох третин – зі своїми регіонами та з неіснуючою Радянською державою. І однією з причин такого становища є незадовільний стан останніх, який вони пов'язують з новою державою. Щоб зробити цю частину складовою громадянської нації, держава перш за все повинна підняти свій престиж, вивести економіку з кризи, забезпечити соціальний захист своїх громадян. На сьогодні в Україні дестабілізуючим чинником формування єдиної громадянської ідентичності є мовно-лінгвістична криза, пов'язана з домінуванням російської мови та нехтуванням прав української мови. Цьому неабияк сприяє надто ліберальний закон про мови в Українській РСР, в якому українській мові не надано достатньої підтримки [41]. Подобається це нам чи ні, але двомовність в Україні сьогодні є реальністю, з якою не можна не рахуватися. За переписом 2001 р. українці складають

77,8%, а росіяни – 17,3% населення. Українську вважають рідною 67,5% населення, російську – 29,6%. Російська мова є рідною для 14,8% українців, українська – для 3,9% росіян [34].

Проблемою України є не мовна проблема сама по собі, а її штучне роздмухання певними політичними силами з метою натравлювання одних українців на других, втокмачування одним, що головний їх супротивник – україномовні націоналісти, а іншим, що найбільшою небезпекою для них є російськомовні комуністи. Ця підтримка штучного розколу вигідна посткомуністичній еліті з метою удержання в покорі своїх супротивників. А натомість мовно-лінгвістичний розкол України та українців, вірніше його перебільшено негативне трактування, є серйозною перешкодою консолідації українців і формування в них єдиної ідентичності.

2.2. Приклади виявів релігійної ідентичності в Центральному регіоні

В Центральний регіон входять такі області: м. Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області.

Коли Росія почала своє широкомасштабне вторгнення, відсоток громадян, які вважають себе віруючими, зріс з 68% наприкінці 2021 року до 74% до листопада 2022 року. Збільшення відсотка віруючих порівняно з 2021 роком було в основному пов'язане з витратами Центрального району, де частка віруючих серед дорослого населення зросла з 63,5% до 76% [25].

Традиційно рівень релігійності в старших вікових групах був вищим, ніж у молодших (18-24 роки є найменш релігійною групою з 61%, але саме в цій віковій групі спостерігалось найбільше зростання з 2021 р. лише 48%).

26% респондентів заявили, що після початку широкомасштабної війни між Росією та Україною (після лютого 2022 року), за їхньою самооцінкою, вони стали більш релігійними та віруючими, ніж раніше, 4% – релігійних

людей стало менше. і мати віру, ніж раніше. до війни, а 65% - що їх ставлення до релігії та віри не змінилося.

Чим старшими були респонденти, тим більше респонденти зміцнювали свою віру – їхня частка зросла з 18% у тих, кому до 30 років, до 34% у тих, кому за 60. Найбільший цей відсоток у Західному регіоні (31%, а в інших регіонах коливається від 22% до 24%) [25].

Існує значна різниця між ступенем декларування релігії та ступенем приписування певної релігійної спільноти. Приналежність до релігійної громади визнають лише 26,5% респондентів (проте останніми роками ця кількість зростає: у 2021 році – 21%, у 2020 році – лише 16%). Найбільше членів релігійних громад – на заході країни (46%, у Центральному регіоні та на Сході – 20%, на Півдні – 15%). Чим старшими були респонденти, тим частіше вони вважали себе членами релігійної громади (від 18% серед 18-24 років до 33% серед осіб віком 60 років і старше). Сільські жителі частіше стають членами релігійної громади, ніж міські (37% і 21% відповідно), жінки частіше, ніж чоловіки (31% і 21% відповідно) [26].

Відповідаючи на питання про те, як змінилася частота їхнього відвідування церкви (молитовного дому) після початку війни, 47% респондентів відповіли, що досі ходять до церкви, 11% почали ходити до церкви частіше, а 12,5% - рідше (на 27% більше респондентів, які «ніколи не були і зараз не відвідують»).

З початку 1992 р. Церква збільшила свою мережу на 618 одиниць (на 136,7%) і налічує нині 1 070 релігійних організацій, у тому числі 907 громад, 91 монастир, 40 місій, 3 братства, 8 духовних навчальних закладів та 20 управлінь. За 1992–2022 рр. найвищі темпи розгортання мережі громад РКЦ були відзначені у Житомирській (+72, усього 118 парафій), Хмельницькій (+54, 128) та Вінницькій (+52, 115) областях. На початок 2009 р. переважна частина громад зосереджувалася у Львівській (130), Хмельницькій (128), Житомирській (118), Вінницькій (81) областях – 664 (73,2% їх загальної кількості) [29].

Значного поширення в Україні набули нові релігійні течії. Найпоширенішими є організації Новоапостольської Церкви (59) з центром у Києві та Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів (мормонів) – 55. Кількість організацій Товариства Союз Свідомості Крішні – 36. Регіональний розподіл релігійних організацій принципово відрізняється від сформованої сектантської структури країни, що перемістилася на Захід.

З початку 1990-х релігійні мережі вирости в Центральному регіоні (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Динаміка мережі релігійних громад у межах Центрального регіону
України (1 січня 2012 р. – 1 січня 2022 р.)

№ п/п	Макрорегіони (область)	01.01.2012 р.		01.01.2022 р.		Збільшення	
		Абсолютна кількість громад	% до загальк-ті громад в Україні	Абсолютна кількість громад	% до загальк-ті громад в Україні	Абсолютна кількість громад	%
1	2	3	4	5	6	7	8
II	Центральний	3 425	26,31	11 628	35,16	8 203	239,50
1	Вінницька	739	5,68	1 946	5,88	1 207	163,33
2	Хмельницька	699	5,37	1 705	5,16	1 006	143,92
3	Житомирська	438	3,36	1 275	3,85	837	191,10
4	Київська	375	2,88	1 556	4,70	1 181	314,93
5	Черкаська	288	2,21	1 195	3,61	907	314,93
6	Чернігівська	279	2,15	869	2,64	590	211,47
7	Сумська	214	1,64	725	2,19	511	228,79
8	Кіровоградська	153	1,18	617	1,87	464	303,27
9	Полтавська	151	1,16	944	2,85	793	525,17

Таким чином, більшість послідовників альтернативних релігій – це жителі центральних, східних та південних регіонів України. Параметри для встановлення остаточного ходу: регіони з відносно слабкою інфраструктурою та впливом історичних церков; території, де боротьба з інституційною релігією в радянську добу мала найруйнівніші наслідки; міські райони та регіони, які найбільше постраждали від іноземних місій.

Так, якщо у Західному макрорегіоні питома вага релігійних громад у загальнонаціональній мережі скоротилася з 59,78% (за станом на 1 січня 2012 р.) до 34,88% (за станом на 1 січня 2022 р.), то у Центральному вона збільшилася, відповідно, з 26,30% до 35,16%, Східному – з 7,67% до 15,39%, Південному – з 6,24% до 14,57%. Подібна тенденція цілком корелюється з динамікою змін мережі релігійних громад за вказаний період: якщо у Західному макрорегіоні кількісне збільшення релігійних утворень відбулося лише у 1,5 рази (+48,30%) – з 7 782 до 11 541 громади, то у Центральному – у 3,4 рази (+239,50%) – з 3 425 до 11 628 громад, у Східному – у 5,1 рази (+409,81%) – з 999 до 5 093 громад, у Південному – у 5,9 рази (+492,98%) – з 813 до 4 821 громади [31].

Зрозуміло, що в сучасному українському суспільстві існують досить значні релігійні відмінності, які є частиною соціокультурних відмінностей на етапі формування основи окремих типів культур і цивілізацій.

Таблиця 3.6

Релігійне самовизначення громадян України за Центральним регіоном

Ставлення до релігії	Центр (%)
Віруючі	56,1
Вагаються між вірою та невір'ям	24,4
Невіруючі	10,0
Переконані атеїсти	2,0
Байдужі до релігії	3,7

Порівняння даних епіднагляду 2022 року та результатів дослідження 2009 року, яке включало кілька нових запитань і деякі переформульовані питання, призводить до деяких досить цікавих висновків. Тож трекінг, проведений у 2009 році, показав таку картину: 70,7% респондентів вірять у Бога; серед означеної групи віруючих лише 50,0% вказали, що належать до певної релігії, тоді як 40,4% не повідомили, що вони сповідують жодну з них; з тих, хто ідентифікує свою релігійну ідентичність, 29,2% сказали, що вони не належать до жодної релігійної спільноти [24].

Ще одна ознака релігійної активності особи пов'язана з її релігійною поведінкою, якою є регулярна участь у богослужіннях, участь у релігійних обрядах. Відповіді на подібні запитання, отримані в опитуванні 2009 року, розподілилися досить рівномірно, а саме: 39,5% респондентів сказали, що така діяльність для них неважлива, точніше неважлива; 35,0% вказують на більшу чи меншу важливість, тоді як 25,5% не можуть визначитися.

Таким чином, респондентів, для яких характерні інтенсивні релігійні практики, налічується 23,9%. Водночас, громадян, які відвідують храми один чи кілька разів на рік, – 40,0%, рідше одного разу на рік – 15,3%. Зовсім не відвідують сакральних споруд – 20,8%. Звідси можна припустити, що в самоідентифікації себе як віруючих домінує саме культурно\$ цивілізаційна ідентичність (індивідуалізована релігійність), а не конфесійна. Адже частка громадян, які відчують свій історичний і культурний зв'язок з християнством, досить значна (так, Великдень святкують 92,8%, Різдво – 83,3%, Трійцю – 45,4%) [26].

Ці спостереження та висновки щодо релігійної активності населення є особливо важливими в контексті їх порівняння з показниками, які дають змогу відслідковувати регіональну специфіку аналізованого явища. На думку А. Юраша, однією з найсуттєвіших складових поняття «релігійна діяльність» є здатність і бажання громадян формувати місцеві релігійні громади на найнижчому організаційному рівні (парафія, паства, громада) для повного розкриття її змісту. Він пропонує розраховувати такий індекс шляхом порівняння загальної кількості населення території, що відповідає кількості зареєстрованих і незареєстрованих громад усіх конфесій, які фактично діють у її межах, тобто шляхом підрахунку кількості людей у релігійній громаді.

У таблиці 3.7 наведено рівень релігійної активності віруючих у межах Центрального регіону.

Таблиця 3.7

Рівень релігійної активності віруючих у межах Центрального регіону

№ п/п	Макро- регіони (об-ласть)	За станом на 01.01.2012 р.			За станом на 01.01.2022 р.			Зменшення к-ті осіб на 1 релігійн. громаду	
		Населення України (тис. осіб)	К-ть релігійн. громад	К-ть осіб на 1 релігійн. громаду	Населення України (тис. осіб)	К-ть релігійн. громад	К-ть осіб на 1 релігійн. громаду	Абсол.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
II	Центральний	16 893,3	3 425	4 932	14 928,1	11 628	1 284	3 648	73,96
1	Вінницька	1 908,4	739	2 582	1 658,8	1 946	852	1 730	67,00
2	Хмельницька	1 521,5	699	2 177	1 340,4	1 705	786	1 391	63,90
3	Житомирська	1 503,7	438	3 433	1 293,2	1 275	1 014	2 419	70,46
4	Київська	1 937,6	375	5 167	1 726,7	1 556	1 110	4 057	78,52
5	Черкаська	1 531,8	288	5 319	1 303,1	1 195	1 090	4 229	79,51
6	Чернігівська	1 398,0	279	5 011	1 120,1	869	1 289	3 722	74,28
7	Сумська	1 430,7	214	6 686	1 182,8	725	1 631	5 055	75,61
8	Кіровоградська	1 247,5	153	8 154	1 026,1	617	1 663	6 491	79,61
9	Полтавська	1 762,8	151	11 674	1 510,3	944	1 560	10 114	86,64
10	м. Київ	2 651,3	89	29 790	2 766,6	796	3 476	26 314	88,33

Статистичні дані, розміщені в табл. 3.7, свідчать про досить стійку тенденцію неухильного зменшення рівня релігійної активності по вісі Захід – Центр – Південь – Схід, яка залишилася незмінною впродовж 2012–2022 рр. (2012 р.: Центральний – 4 932 особи, 2022 р. – 1284 особи).

Для тих, хто не обізнаний з особливостями християнської історії та нюансами сучасних міжрелігійних відносин в Центральному регіоні України, така зміна може здатися несуттєвою. Для мене це дуже символічно, оскільки, з одного боку, свідчить про щире бажання організаторів якомога ретельніше поставитися до побудови, щоб якомога точніше визначити тему заходу. по-друге, це свідчить про існування серйозної проблеми ідентифікації та

самоідентифікації церковних спільнот, що, на мою думку, є істотним для розуміння складної релігійної ситуації в Україні.

2.3. Дослідження виявів релігійної ідентичності в Південному регіоні

В Південний регіон входять такі області: АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області, м. Севастополь.

Таблиця 3.8

Динаміка мережі релігійних громад у межах Південного регіону України (1 січня 2012 р. – 1 січня 2022 р.)

№ п/п	Макрорегіони (область)	01.01.2012 р.		01.01.2022 р.		Збільшення	
		Абсолютна кількість громад	% до загал. к-ті громад в Ук-раїні	Абсолютна кількість громад	% до загал. к-ті громад в Ук-раїні	Абсолютна кількість громад	%
1	2	3	4	5	6	7	8
IV	Південний	813	6,24	4 821	14,57	4 008	492,98
1	Одеська	382	2,93	1 168	3,53	786	205,76
2	АР Крим	159	1,22	1 996	6,03	1 837	1155,35
3	Херсонська	139	1,07	853	2,58	714	513,67
4	Миколаївська	133	1,02	695	2,10	562	422,56
5	м. Севастополь	–	–	109	0,33	109	–

Так, у Південному регіоні збільшилась кількість релігійних громад з 6,24% до 14,57%. Подібна тенденція цілком корелюється з динамікою змін мережі релігійних громад за вказаний період: якщо у Західному макрорегіоні кількісне збільшення релігійних утворень відбулося лише у 1,5 рази (+48,30%) – з 7 782 до 11 541 громади, то у Центральному – у 3,4 рази (+239,50%) – з 3 425 до 11 628 громад, у Східному – у 5,1 рази (+409,81%) – з 999 до 5 093 громад, у Південному – у 5,9 рази (+492,98%) – з 813 до 4 821 громади [31].

Зрозуміло, що в сучасному українському суспільстві існують досить значні релігійні відмінності, які є частиною соціокультурних відмінностей на етапі формування основи окремих типів культур і цивілізацій.

Таблиця 3.9

Релігійне самовизначення громадян України за Південним регіоном

Ставлення до релігії	Південь (%)
Віруючі	55,5
Вагаються між вірою та невір'ям	15,0
Невіруючі	8,5
Переконані атеїсти	3,0
Байдужі до релігії	10,5

Порівняння даних епіднагляду 2022 року та результатів дослідження 2009 року, яке включало кілька нових запитань і деякі переформульовані питання, призводить до деяких досить цікавих висновків. Тож трекінг, проведений у 2009 році, показав таку картину: 70,7% респондентів вірять у Бога; серед означеної групи віруючих лише 50,0% вказали, що належать до певної релігії, тоді як 40,4% не повідомили, що вони сповідують жодну з них; з тих, хто ідентифікує свою релігійну ідентичність, 29,2% сказали, що вони не належать до жодної релігійної спільноти [32].

В Україні право людини на свободу совісті та свободу релігійної ідентичності може бути захищено або, як кажуть експерти, вільно виражене. У нашій країні священики і віряни такі ж громадяни, як і всі інші, і вони можуть брати участь у демонстраціях, писати листи-звернення, виступати чи подавати скарги до суду. За умови, що це робиться законно, без застосування методів і сили, то це дозволено в демократичному суспільстві. До речі, цим правом неодноразово користувалися прихильники УПЦ. Наприклад, іноді виступаючи хресною ходою проти появи Папи Римського.

Сьогодні деякі з них протестують проти вигнання намісника УПЦ з Києво-Печерської Лаври. Причина такого кроку зрозуміла: духовенство цієї церкви, а також частина послідовників під час війни відкрито виступали

проти ворога. Поки що існує ризик, що керівництво намісництва УПЦ закликатиме своїх прихильників до силового захисту столиці та Почаївської лаври, тобто є ймовірність конфлікту між людьми, як і сталося під час релігійних протистоянь у 1990-х, коли вирішувалося питання Києво-Печерської Лаври. Після цього влада просто віддала храм обранцеві Харківського кафедрального собору митрополиту УПЦ Володимирі (Сабодану) Лавру через адміністративні потреби цієї церкви [33].

Сьогодні ситуація – як політична, так і релігійна – принципово інша. І немає масових «воїнів» віри чи просто тітушок, найнятих охороняти лаври. Це було помітно навіть на Різдво 7 січня, коли ПЦУ проводила церемонію в Успенській Лаврській церкві. Тоді вони мали можливість зібратися і протестувати, прте цього не зробили, тому що розуміли ситуацію. Якщо подумати, то заява суспільства про «заборону церкви» не відображає відсутності релігійного сприйняття, привабливості та специфіки релігійного життя. Це заборона антидержавної діяльності церковних діячів і священнослужителів, окремих церковних властей чи парафій, які відкрито працюють на ворога. Звичайно, священники, чиї злочини будуть доведені в суді, будуть притягнуті до відповідальності.

Якщо згадати, що Києво-Печерська Лавра була передана цій церкві, м'яко кажучи, в не зовсім законний спосіб. Нагадаємо, договір між УПЦ МП і Києво-Печерським заповідником як основним розпорядником будівель і майном комплексу про оренду двох храмів на території Верхньої Лаври завершився 31 грудня 2022 року, а новий не було підписано. Складніше з Нижньою Лаврою, в 2013-му було видано спеціальне розпорядження Кабміну про передачу її УПЦ МП в безстрокову оренду, про це, до речі, в договорі нічого не сказано, що є порушенням законодавства. Думається, саме тому ця церква й намагалася захоплювати корпус за корпусом. Це було наслідком політичного рішення тогочасної влади (нагадаю, це роки президентства В. Януковича). Щодо Святогірської і Почаївської лавр – будуть окремі процедури. Щодо Почаївської Лаври, то там угода укладена на 49 років – аж

до 2052 року. Її законність давно викликає питання в суспільстві. Тому держава може не чекати строку закінчення договору, а розірвати його достроково. Стосовно Святогірської Лаври, тут також необхідно прийняти окреме рішення. Водночас на всі такі рішення мають бути законні підстави. Та ж Почаївська Лавра, як відомо, тривалий час належала греко-католикам і, це був період її найбільшого розквіту. Греко-католики багато зробили для її розвитку як центру духовності й просвіти. Держава в цій ситуації повинна зробити все мудро, підтримуючи разом громадянський мир і спокій між віруючими. Це й стане основою для історичного вибору релігійної ідентичності українців.

2.4. Причини та механізми формування релігійних стереотипів

Релігія, як форма свідомості людини про навколишній світ і про себе, природно народжена, зумовлена історією та суспільством, є відображенням навколишньої дійсності, розвивається і змінюється одночасно з життям. Релігійна свідомість характеризується вірою, символізмом, чуттєвою чистотою, емоціями, поєднанням фактичного змісту з ілюзією, уявою та релігійною мовою. Крім визнання реального життя, в релігійній свідомості зберігається розділеність світу і віра в потойбічне життя. До найважливіших компонентів релігійної свідомості відносяться релігійні стереотипи, які впливають на відчуття приналежності індивіда до певної релігійної спільноти і перетворюють суб'єктивне сприйняття релігії на веління долі для всіх членів спільноти.

Людина живе у світі стереотипів, які нав'язані їй ззовні і діють у повсякденному житті. Вона має особистий досвід, особливу форму сприйняття навколишнього світу, на основі якої створюється картина світу. Людина як суб'єкт пізнання є носіями певної системи знань, уявлень, думок про об'єктивну дійсність, яку в різних наукових дисциплінах називають

картиною світу, концептуальною системою, концепцією світу, моделлю світу, а картини світу і передбачає багато різних аспектів дослідження.

Поняття «образ світу» належить до основних категорій, що виражають особливості людей і людей, відносини зі світом, найважливіші умови існування людини в світі. Картина світу є природним універсальним посередником між різними сферами людської культури, ефективним засобом інтеграції людей у певну спільноту чи суспільство в цілому, сприяючи створенню єдності сприйняття та поведінки. Створена картина світу є результатом інтерпретації, вилучення, об'єктивації, об'єктивації та розуміння картини світу, яка є основою життєдіяльності, і водночас результатом розуміння створювати і розвивати нові образи світу, здійснюється в рамках конкретного, системного процесу рефлексії [32].

Стереотипи як складова образу світу наповнюють сприйняття Я старими образами, проектуючи на світ те, що приховано в пам'яті. Особливу роль у процесі сприйняття дійсності відіграють стереотипи, позначаючи предмети за різними ознаками чи властивостями. У розумовому процесі відтворюються уявлення, що відображають певну систему діяльності, відносин, моделей поведінки, зміст яких визначається практикою і тому сприймається як належне. Стереотипи формуються в процесі соціалізації суб'єкта в сім'ї, завдяки вихованню і наслідуванню. Створення картини світу відбувається в процесі взаємодії з середовищем, під впливом соціальних інститутів. Зокрема, у релігійному середовищі формується релігійна картина світу, створюючи передумови для відтворення релігійності та засвоєння зразків релігійної поведінки особистості. Звідти образ світу стає основою для виникнення стереотипів.

Термін «стереотип» увів у науковий обіг американський журналіст і соціолог У. Ліппман. У книзі «Громадська думка», опублікованій у 1922 р., він намагався визначити значення закономірностей у системі громадської думки. Під стереотипами дослідник розуміє особливу форму сприйняття навколишнього світу, яка певним чином впливає на емоційні дані людини до

того, як ці дані будуть зафіксовані у свідомості. На думку У. Ліппмана, система стереотипів захищає позицію індивіда в суспільстві, допомагає йому економити час, допомагає уникати спроб бачити світ стабільним і приймати його цілком [6]. Таке розуміння стереотипу підкреслює його культурну детермінованість і ідентифікує стереотип як спосіб економії сил і мовних засобів. Таким чином, У. Ліппман не тільки відкрив реально існуюче явище, а й вказав на певні закономірності дії стереотипів у процесі мислення та поведінки.

У міждисциплінарному дискурсі про стереотипізацію існує багато різних визначень цього явища. Отже, під стереотипом ми розуміємо судження, що характеризується спрощеною і узагальненою формою, емоційним забарвленням, яке приписує певному класу людей певні властивості або, навпаки, відмовляє їм у цих ознаках. Стереотипи вважаються особливими формами обробки інформації, які сприяють орієнтації людини у світі. Ознаки, що містяться в стереотипах, використовуються для оцінки приналежності об'єктів до певного класу і надання їм певних характеристик [2].

Під стереотипом дослідники розуміють когнітивну структуру з фіксованою оцінкою когнітивних знань, яка функціонує як стабілізуючий механізм соціально значущої діяльності. Завдяки універсальності та активності когнітивного компонента стереотипи можуть формуватися в будь-якій галузі людських знань, вони беруть участь у процесі створення смислів і стають регуляторами поведінки [4]. Фреймворк надає можливість швидко, просто і досить надійно класифікувати, спрощувати і відображати найближче і віддалене соціальне оточення [1].

Стереотип визначається як певний процес і результат комунікації (поведінки) за певними семіотичними моделями, цей перелік закривається завдяки застосуванню певних принципів семіотичної технології, що використовується в конкретному суспільстві. При цьому семіотична модель реалізується на соціальному, психосоціальному (нормативному) або мовно-

психологічному (нормативному) рівнях. Норми і норми бувають двох видів: як штамп (пояснена складна ознака) і як кліше (непояснена складна ознака) [8].

Існує й інша точка зору, згідно з якою стереотип – це фрагмент концептуального образу світу, що існує у свідомості, певне мінімальне стійке утворення, зумовлене національною специфікою та культурою уявлень про той чи інший предмет, або ситуація вважається абстрактною, в узагальненому розумінні. З формальної точки зору ці вислови мають мовне покриття. Стереотипи діють у психологічній та лінгвістичній формах і поділяються на кліше та стереотипи. За обсягом завантаженої інформації слід розрізняти кліше та штампи. Тому кліше завжди пов'язане з інваріантним сприйняттям, що відноситься до явищ, які раніше мали повну модель значення. Натомість печатка не передбачає «збігу» фактичної та попередньої ситуацій і не несе семантичного значення [3].

Стереотип – це стандартизований, стійкий, ціннісно зумовлений, емоційно насичений спрощений образ (схема, кліше, модель), що репрезентує сутність уявлення про об'єкт, суспільне явище (особу, групу, явище чи процес). Формування стереотипів на основі реальних соціально-психологічних явищ — це узагальнення, відображення, узагальнення даних особистого життєвого досвіду з можливих джерел інформації. Стереотипи активно сприймаються спільнотою, історично та систематично формуються та закріплюються в соціокультурному досвіді, характеризуються однорідністю. Вони виявляються і поширюються за допомогою усталених образів поведінки соціальних суб'єктів (соціальних груп, індивідів) [9].

У процесі засвоєння людьми релігійних елементів формується картина світу, в якій релігія займає головне місце. У результаті поділу світу з'явилося певне ставлення до надприродного, завдяки чому сакральний світ набув практичного значення. Тому для християн реальними є надприродні образи: Бог, сатана, ангели, рай, пекло тощо. Ці образи стають об'єктами людських

емоцій і ставлення до них набуває позитивного чи негативного емоційного забарвлення [4].

Враховуючи попередні міркування, релігійний стереотип можна визначити як стійке стандартизоване утворення, образ простої та узагальненої форми, емоційно насичений, часто виражений у думках, ритуалах, поведінці, жестах, міміці, мові. представник певної релігійної спільноти. Релігійні стереотипи народжуються і формуються в результаті суджень, сформованих у процесі спільного життя в релігійному середовищі. У процесі соціальної еволюції релігійні моделі можуть з'являтися, розвиватися або зникати. Стереотипи формуються не на основі власного досвіду, а формуються в процесі соціалізації та створюються за допомогою ЗМІ. Як правило, формування релігійних стереотипів відбувається непомітно для особистості, тому вони закріплюються як стійкі норми, що керують людською свідомістю. Інформація, що міститься в стереотипі, є здебільшого лише вилученням характеристик події, явища чи особи, що корелює з набутим досвідом і є важливим для розвитку та стабільного функціонування суспільства.

Більшість стереотипів мають історичне походження, оскільки події певним чином впливають на формування вражень, які у вигляді позитивних чи негативних спогадів накладаються на уявлення сучасного покоління. Виникнення стереотипів пов'язане з характерною для свідомості тенденцією – конкретизацією, прагненням пов'язати абстрактні поняття з конкретними образами і спрощенням, тобто виділенням одного або кількох ознак простого як основного для позначення складних явищ. На формування стереотипу впливають емоційно-сміслові акценти, що виникають у сприйнятті людей, спільнот, процесів, явищ або інформації про них. Стереотипи допомагають оволодіти певним набором знань і уявлень про світ, засвоїти певну систему інструкцій і навичок, необхідних кожному члену суспільства чи спільноти. Завдяки стереотипам найскладніші явища можна описати двома-трьома

реченнями. Стереотипи характеризуються володінням підсвідомості окремої людини та суспільства загалом [34].

При стереотипізації об'єкт піддається узагальненню - стереотипу, що характеризується неповним узагальненням основних ознак об'єкта, неповним набором або їх надлишком. Стереотипи виступають своєрідним фільтром, з їх допомогою можна виділити головне з великої кількості інформації для швидкого ключового визначення об'єкта, на основі якого суб'єкт впевнено вибирає важливе ставлення або поведінку. Це зумовлено властивим людському мисленню принципом економності, здатністю переходити від окремих конкретних випадків до узагальнень і навпаки, необхідністю систематизувати та класифікувати навколишню дійсність. Більшість стереотипів точно відображають об'єктивну дійсність, а їх ефективність зумовлена високим ступенем одноманітності повсякденного життя [35].

Як бачимо, стереотип – це форма спрощення або перебільшення певних характеристик групи людей, викладена стисло, у формі короткого висловлювання. Тому під стереотипами часто розуміють узагальнені уявлення про перші враження про певну групу, яка відрізняється особливою, незвичайною та іншою поведінкою, мисленням і мовою. З цієї причини вони можуть викликати упередження та помилкові припущення щодо етнічних або релігійних характеристик певної групи людей. Стереотипи можуть існувати як спрощена концепція, популярна ідея чи уява, нереалістичне зображення загальних характеристик даної групи. Стереотипи часто мають негативну конотацію, але існує велика кількість і позитивних стереотипів [10].

Стереотипи – це кліше, стандартні уявлення та погляди, важливі в житті людини та суспільстві. Основними видами світоглядних стереотипів, створених у сучасному суспільстві, дослідники вважають міфи, догми, утопії. Міф – це стійке уявлення (стереотип), що виникло і підтримується в глибинах індивідуальної чи масової свідомості, вважаючи бажане реальністю. Міф – це самообман людини чи спільноти, вольова індивідуальна чи колективна ілюзія, зміст якої виконує компенсаторну функцію. З цієї точки зору потреба

в міфі ніколи не зникне. Догма – це шаблон, імпортований у свідомість ззовні, з середовища можновладців. Якщо міф – це самообман, то догма – це обман. Міф наївний, альтруїстичний і природний, догма хитра, турботлива, розрахована. Водночас догма виконує ще й компенсаторну функцію, інакше вона не була б прийнята. Ефективною є догма, яка імітує народні очікування, тобто міф. Утопії – складні псевдофутуристичні структури, створені з міфів, догм та їх комбінацій – мають силу бути соціально ефективними. Ці плани на «щасливе майбутнє» абсурдні, вони збігаються з народними очікуваннями – міфами, спрямованими в певному напрямку за допомогою вміло поєднаних догм. Кожне соціальне середовище, більш-менш стабільна спільнота має набір міфів, догм і утопій, які складають її символи віри, формуючи ідеологію цього середовища, особливо релігії [7].

Дослідники вважають групу справжнім транслятором стереотипів, поза яким неможливе існування стереотипних утворень. Структура соціальної групи включає соціальну взаємодію, тобто комунікативну взаємодію, що здійснюється системою символів «кодів», «ярликів» для ідентифікації членів групи через формування образів у масовій свідомості, ідентифікацію як ідентифікація. з групою на протиположності «ми, інші» через встановлення соціальних кордонів – засвоєння соціальної позиції індивіда та формування властивих групі установок і стереотипів [5]. Стереотипне сприйняття іншої групи людей викликає формування позитивних стереотипів про себе або негативних стереотипів. Упередження є одним із факторів, що формують групову ідентичність, впливаючи на індивідуальне та групове самовизначення. Стереотипи використовуються для сприйняття соціального середовища, оскільки вони визначають норми поведінки групи, відмінні від необхідної та очікуваної поведінки індивіда.

У релігійній свідомості закономірності виступають як у вигляді зразків мислення (свідомості), так і зразків особистої поведінки. Люди часто використовують стереотипи як набір жорстких припущень щодо релігійної

системи. Патерн виникає на основі спонтанних релігійних почуттів і емоцій і визначається природними умовами розвитку людини, які зафіксовані в колективній релігійній свідомості. Стереотипи як психічні категорії, як правило, існують і діють незалежно від релігійної свідомості індивіда. Релігійні стереотипи характеризуються характеристиками та способами вираження, свідомими чи несвідомими установками, релігійними віруваннями [4].

Сучасна українська дійсність свідчить як про дію традиційних релігійних стереотипів, так і про процес формування нових. Стереотипи мають матричні властивості, їх соціально-творчий характер впливає на формування поведінки людини. Упередження є складовою колективної свідомості, що виражається в соціальних установках, безпосередньо впливає на сприйняття та оцінку дійсності. Соціальні установки як основна інформація про предмет визначають соціальні прояви, стереотипно їх пояснюючи.

Особистість ототожнюється з моделями, пов'язаними з середовищем спільноти, і там розкривається. Водночас в умовах кризи релігійної ідентичності спостерігається криза формування позитивних стереотипів і поява нових форм стереотипів ідентичності. Стереотипи можуть діяти як характеристики іншої релігійної спільноти, а також як уявлення про іншу культуру загалом. Тому релігійні стереотипи містять духовні подібності, оцінки традицій, звичаїв, норм спілкування, поведінки, забобони, моральні норми та ритуали тощо.

Стереотипи мають багато спільного з традиціями, звичаями, міфами та ритуалами. Останні характеризуються почуттям об'єктивності, відкритості до інших, з іншого боку, на неявному психологічному рівні залишаються стереотипи, які існують у «їхньому» оточенні. Від форм, які регулюють людські стосунки та поведінку – забобонів, установок, соціальних норм, звичаїв, ритуалів – стереотипи відрізняються здатністю змінюватися, діючи на основі очікувань, амбіцій (ставлення), а не їх рішучості. Іншими словами,

стереотип – це не жорстка соціальна форма, що визначає поведінку, а лише модель певної стратегії поведінки.

Стереотипом можна вважати уявлення, засноване на забобонах. У цьому випадку стереотип постає як упереджене ставлення до людини за ознакою її приналежності до певної спільноти, що передбачає наявність позитивної чи негативної оцінки. У більшості випадків, коли ми говоримо про установки, ми маємо на увазі негативну оцінку особистості чи спільноти. Реальність показує, що релігійні забобони, які призводять до формування негативних стереотипів, зумовлені браком життєвого досвіду, неінформованістю або неправдивою, випадковою та неперевіреною інформацією, надмірною емоційністю та маніпуляцією щоденною свідомістю.

Таким чином, релігійний стереотип — це стійке, узагальнене, спрощене, жорстке та емоційно забарвлене уявлення, у якому людина або релігійна спільнота розглядається як така, що володіє характеристиками, приписуваними будь-якому члену цієї спільноти, незалежно від їхніх фактичних характеристик. У повсякденному житті релігійні стереотипи, як стереотипи свідомості чи стереотипи поведінки, відіграють важливу роль у формуванні сприйняття людиною навколишнього світу та створенні стереотипів поведінки в конкретних ситуаціях. Розрізняють авто- та гетеронормативні стереотипи, які виникають і діють у рамках колективної свідомості, впливаючи на ідентифікацію особистості з певною релігійною спільнотою на основі контрасту з іншими. Використання стереотипів призводить, з одного боку, до звуження пізнавальних процесів, що в ряді випадків має позитивне значення, а з іншого боку, до формування стереотипів з негативним змістом. Стереотипи можуть ґрунтуватися на глибинних, давніх міфологічних пластах свідомості, які відіграють вирішальну роль у прийнятті рішень у соціальних умовах перехідного або кризового періоду.

2.5. Вплив релігійних стереотипів на українців

Будь-який процес культурної ідентифікації пов'язаний з формуванням і функціонуванням стереотипів, які, з одного боку, систематизують і узагальнюють уявлення про світ, допомагають людині повноцінно сприймати і пояснювати життя, з іншого боку, зберігають ці уявлення. Це іноді заважає людині адаптуватися до нових умов життя. Історія породила багато релігійних упереджень, які, у свою чергу, сформували та зберегли народи, нації, релігійні спільноти та вірування. Водночас неконтрольоване панування, а особливо використання цих стереотипів у теорії та практиці суспільно-особистісного буття призвело до ускладнення функціонування етнічних спільнот – релігій, призвело до їх боротьби, навіть до знищення, через до знищення окремих етносів, націй, релігій і церков.

Реальність суспільства, в якому ми живемо, наповнена незліченними стереотипами – етнічними, політичними, гендерними, віковими, культурними, мовними, релігійними, які перешкоджають набуттю нової ідентичності для всього суб'єкта, колективу та особистості. Взірці виникають, закріплюються, функціонують, руйнуються, відроджуються як на побутовому, так і на теоретичному рівнях. Вони пов'язані з міфологією, не тільки історичною, а й сучасною (соціальною, культурною, етнічною, релігійною тощо). На відміну від останнього, який є колективною формою узагальненого відображення реальності у формі конкретних чуттєвих персоніфікацій і олюднених істот, які існують у свідомості як цілком дієві шаблони істини, є особливий спосіб уявлення інших людей і оцінювання їх фіксованим способом і жорсткі терміни, засновані на певних характеристиках певної групи людей, сприйнятих характеристиках цієї групи людей певним чином, заснованих на вузьких припущеннях щодо походження, національності, їх раси, темпераменту, здатності мислити чи працювати тощо [36].

Навіть поверхове знання тих чи інших джерел може узагальнити стереотипні уявлення про Ватикан і Католицьку Церкву. Ватикан

звинувачують у тому, що він розглядає весь світ як місійну територію Католицької Церкви, не враховуючи того факту, що є території, які традиційно є юрисдикцією помісних Православних Церков. Експансія і вербування католицизму є суттю східної політики Ватикану проти православних народів. Кажуть, що Ватикан стирає канонічні територіальні кордони православ'я. А тепер він заявив, що закріпиться на Сході, щоб духовно підпорядкувати собі потенційних православних. Мовляв, Ватикан конкурує на чужих територіях з рідними католицькими церквами, а особливо з православними.

Переважна більшість українців переконана, що католицький Захід вороже ставиться до православного Сходу, а тому будь-які ініціативи щодо переговорів, діалогу, екуменічних заходів сприймаються громадською думкою, яку пропагують католики, як єретичні. і став над ними.

Безсумнівно, що завдяки присутності РКЦ у незалежній Україні, збільшенню кількості громад, діяльності католицьких монашеств і священників суттєво змінилися погляди на католицизм. Пильні спостерігачі релігійного життя в державі відзначають руйнування багатьох стереотипів, особливо в Західній Україні, де налагоджена солідарна співпраця різних релігійних громад. Схід, особливо Дніпропетровськ, Харків, частина Півдня, особливо Одеса, відчували труднощі з відновленням культових споруд, які історично належали РКЦ. Важливу роль у конфліктах зіграли соціальні установки тих, хто обмежувався певними стереотипами щодо РКЦ та можновладців. Є припущення, що духовність народу генетично чужа католицизму, незважаючи на зростання кількості католиків і появу нових католицьких громад [37].

Антигреко-католицькі стереотипи особливо поширені в українському суспільстві. Греко-католики страждали як від надмірної релігійності, так і від відкритого націоналізму. «Уніат», як і «бандера», досі в деяких регіонах України звучить як образа. Довгий час уніфікацію вважали ганебним винаходом Ватикану, змовою польських воєначальників проти українського

народу, засобом покатоличення та утиску українців. Партію Соборності обслуговували слуги австрійських і польських магнатів, духовні радники українських буржуазних націоналістів. Митрополит Андрій Шептицький і Патріарх Йосип Сліпий стали жертвами особистих нападок через свої антирадянські настрої. Вкрай негативні стереотипи щодо греко-католиків панують переважно в не західних областях України. Навіть сьогодні в пресі та в Інтернеті, особливо в Московській Православній Церкві, можна знайти тисячі провокаційних заяв, подібних до тих, що циркулюють на форумах і в коментарях в Інтернеті: «Мета Об'єднань – повністю знищити Православ'я. Тому терміново потрібно затопити всі Об'єднання в Дніпрі» (Валерій), «Україна повинна йти за Православ'ям, тому всіх католиків, самозванців, греків і т. д. – чемодан, вокзал, Магадан» (Ігор).

Процес подолання стереотипів надто складний і трудомісткий. Галичина була найшвидшим місцем, де можна було уникнути негативного сприйняття греко-католиків, незважаючи на широкомасштабну пропаганду радянської влади, яка протягом покоління (1946-1989) створювала як впливову православну громаду, так і ліберально налаштовану коаліцію інтелектуалів проти «Солідарності». Вийшовши з криївки, УГКЦ за останні 20 років повністю перезавантажила структуру, організацію та парафії. Зберігаються труднощі з утвердженням греко-католиків у центральних, південних та східних областях України. Анекдотично, можна процитувати запитання представника мерії Севастополя: «А греко-католики – християни?» чи залишиться невирішеним питання ліцензування будівництва греко-католицьких храмів у Луганській та Харківській областях. В умовах визнання державою принципу свободи совісті та віросповідання останнє виглядає надто дивним. Такі речі можна пояснити лише нав'язуванням застарілих релігійних стереотипів. На відміну від Галичини, де антиунійці використовували історичні аргументи та конфесії для захисту своїх релігійних прав, антиунійні східні бойовики діяли з політичними важелями та волею, ідеологія використовувалася навіть у тоталітарні часи [38].

Термін «українець-католик» важко знайти у свідомості сучасних українців. Ще складніше поняття «український протестантизм». І це переважно тому, що масові протестанти в Україні вважаються неукраїнським явищем. Більшість пересічних українців вважають, що протестанти виживають лише завдяки західним фінансовим потокам. Досить популярною видається думка, що протестанти – це іноземці, які, хоч і мають право на існування, але не мають права репрезентувати українську релігію, не кажучи вже про будь-яку форму панування у сфері психологічного духу. Один «лібертаріанець» написав: «Ну, навіть я не можу безпристрасно дивитися на очевидні антидержавницькі погляди деяких протестантських течій, ну, я не приймаю (І НЕ РОБІТЬ СЕБЕ ВИНУВАТИМ ЧЕРЕЗ ВІДСУТНІСТЬ МОРАЛЬНОЇ ЛЮБОВІ) цей злий метод «вони практикують... губи» душі...» Інший додав: «Не будь наївним... Вони – приходять на нашу землю...». Відповідаючи на питання про перспективи примирення між вірами та порозуміння між Церквами, цей «християнин» писав: «ПРИМИРЕННЯ НЕ БУДЕ!!!! СЛАВА БОГУ!!!». А ось реакція ще одного звичайного християнина на заклик протестантського лідера до посту та молитви: «...вони (заклик – ЛФ) мають виходити від духовних лідерів України, а не від протестантських лідерів, які не знають традицій, духовності та традицій нас українців. Ці цінності були захищені кров'ю і життя наших предків. А потім з'явився такий собі пан Паночко і спробував «запустити» духовне життя народу. Нашому народу потрібно відродити нашу (православну) віру та духовність. Саме віра, а не релігія, витримала випробування часом» [40].

Інший учасник форуму зазначив: «Україна стала країною лише завдяки православ'ю, а протестанти – це іноземці, які мають право на існування, але не мають права домінувати в духовному житті». – Сам Ісус Христос виконав усі закони Мойсея і сказав, що жодна риса не повинна залишатися поза законом. Тому без Православ'я неможливо спастися. Канонічна Українська Православна Церква та Митрополит Володимир!!!» Стиль оприлюднених свідчень свідчить, що такий фанатизм не сформували церкви без

українського духу, характерною рисою якого є толерантність у віросповіданні.

Не вдається уникнути стереотипного та основного сприйняття. Найпоширенішим стереотипом є думка, що Україна – православна країна. Хоча законодавчого акту про державний статус Православної Церкви немає, Православна Церква прагнула поводитися як духовний елемент надбудови держави. Сама церква не проголошує православ'я державною релігією, але деякі свідомі мислителі та лідери партій, які підтримують Православну церкву, висловлюють таку думку. Ініціативи вищої світської влади щодо створення помісної православної церкви лише зміцнювали стереотип православної держави [42].

Православ'я представлено як унікальна позитивна сила в історії нації, відродження якої пов'язане з духовним майбутнім України. Православне автоматично вважається українським і навпаки. Щодо самоідентифікації українців, переконаних за 70 років генетичної невірності, то сама ідея приєднання до християнства, особливо православ'я, ойкумени видається чи не найреволюційнішим з усіх демократичних гасел повоєнного часу. Горбачовська перебудова. У пошуках своєї ідентичності, коли потрібно було повернути вкрадені іншими країнами історію, мову, культуру, цінності та майбутнє, ця ідея виявилася конструктивною, оскільки допомогла багатьом людям завершитися, а деяким. перебудувати. , їхню культурну ідентичність, де релігія відіграє ключову роль, навколо якої формується вся українська культура. В історичній та духовній свідомості українського народу цей стереотип, який пройшов багато етапів формування, остаточно закріпився у гаслі Л. Кучми «Україна – не Росія», який не пропонує абсолютно ніякої етнічної орієнтації [43].

Але цього рівня свідомості недостатньо для повної культурної ідентичності. У своїх конфесійних вимірах українська ідентичність остаточно концептуалізувалася у формулі: самостійною частиною спільного православного простору. Як складова Вселенського Православ'я Українська

Православна Церква ще шукає своє історичне серце, з якого виникли Київська Церква, Київська Митрополія, Московський Патріархат і Київський Патріархат. У православній свідомості, переважно на побутовому рівні, панують уявлення про канонічність цієї єдиної Православної Церкви, яка перебуває в євхаристійній єдності з Російською Православною Церквою, а тому всі інші православні є неблаженними і розкольницькими. І подолання цих упереджень для православної свідомості ще важче, ніж для католиків, протестантів та послідовників інших конфесій. Основним дискурсом сучасних досліджень і дискусій ідентичності в Україні є жорстке, нав'язливе та романтичне розмежування між християнським Сходом і Заходом. Переважна більшість дискутантів переконана, що східне православ'я протистоїть агресивному Заходу, а отже, католикам і протестантам. «Зла і антилюдська західна духовна отрута пронизує східний простір...». «Феномен маку з його абсолютно безмежною силою не зрівняти з москалями!». Греко-католики – не єдина Церква в Україні, яка прагне подолати цей розкол, оскільки вірять у свою особливу роль у об'єднанні східного та західного християнства.

У пошуках своєї ідентичності українці сьогодні переважно створюють ексклюзивні стереотипи, виключаючи певну спільноту з усталених культурних ареалів. В умовах, коли власні традиції послаблюються та зменшуються через відсутність стійких навичок розвитку власної культури, мови та духовності, інклюзивні моделі видаються більш оптимальними, замінюючи неефективну ізоляцію та незалежність кожного, і все буде замінено на творче ототожнення себе з добре відомими та історично успадкованими релігійними системами, якщо система Ця релігія гармонійно охоплює індивіда та спільноту в рамках людського культурного всесвіту. Але багатополарність окремих регіонів, залежно від їх розташування та релігійних пріоритетів, фактично спрямована на дестабілізацію релігійної геополітичної ситуації. Треба суттєво переглянути традиційну карту

розміщення людей за певними релігіями чи віруваннями, що не вирішує, а навпаки ускладнює проблему визначення приналежності до України.

ВИСНОВКИ

Релігійна ідентичність – це колективне та/або індивідуальне відчуття та досвід приналежності до певної релігійної спільноти на основі спільних вірувань, релігійних практик, вірувань, традицій і цінностей, які є одними з основної невід’ємної ідентичності. Саме ця ідентичність лежить в основі як традиційних, так і нових форм ідентичності, формуючи уявлення людини про себе, своє місце в суспільстві та саме суспільство.

Релігійна ідентичність може змінюватися в рамках визнання її носієм системи вірувань, прийняття важливості релігійних цінностей, вимог релігійної групи та інших релігійних переконань релігійної діяльності. При цьому релігійна ідентичність визначається як колективна ідентичність, на відміну від духовної ідентичності, яка є індивідуальною ідентичністю. Духовна ідентичність відображає особисте сприйняття індивіда ролі духовності в його житті, що розуміється як пошук відповідей на певні запитання про життя, сенс божественного чи трансцендентного, а також ставлення до нього можуть (хоча і не обов’язково) призвести до створення релігійних церемоній і формування релігійної громади.

Релігійна ідентичність стала предметом інтересу багатьох дослідників: релігієзнавці, теологи, етнографи, філософи, історики, культурологи, етнологи та ін. Проблема пояснення цього поняття полягає в різноманітності теоретико-методологічних і дисциплінарних підходів. Кожен з них проливає світло на це питання у своєму власному контексті, і тому релігійна ідентичність часто вважається одним із важливих факторів у формуванні інших типів ідентичності, однак, незважаючи на це, це незалежне питання.

Водночас складність і масштабність проблеми, що розглядається, вимагає міждисциплінарного підходу до вивчення релігійної ідентичності, що дає змогу досліджувати проблему в цілому, цілісно. психології, філософії, релігієзнавства та культурології. Нині необхідно визначити та побудувати методологічні основи дослідження сутнісних структурно-функціональних

особливостей релігійної ідентичності з урахуванням проблеми її формування, динаміки розвитку та специфічних особливостей релігійної ідентичності, її прояву в сучасній культурі.

Сьогодні стає все більш очевидним, що світ стоїть перед зміною семантичної моделі людського буття, тобто заміною суто зовнішньої фізичної моделі на внутрішню і духовну. До чого може призвести культ грошей, можна переконатися на власному досвіді. У сучасному соціокультурному просторі лише духовна сила може запобігти деградації людства. Саме з цієї причини в останні десятиліття свідомість світу перейшла від секуляризації до цілком внутрішнього життя.

Принципи історизму, універсальності дозволяють аналізувати соціально-економічні та політичні умови, які відіграють величезну роль у формуванні та трансформації релігійної ідентичності. У світлі подібних тверджень необхідно відзначити особливу важливість специфічного принципу, спрямованого на дослідження релігійного явища у його зв'язку з певною усталеною системою уявлень.

Оглядаючи складні й неоднозначні процеси, що відбуваються в українському суспільстві, у пошуках нової ідентичності українцям варто враховувати принципово нові історичні обставини. У сфері релігійного життя саме розвиток релігії, поява нових історичних релігій і усвідомлення цих релігій призвели до появи багатьох релігійних ідентичностей. Втрачений досвід історичних релігій і відсутність нових релігій у формуванні релігійної ідентичності загалом гальмував релігійний, духовний і культурний розвиток українського народу. Відсутність можливості сформувати власну релігійну ідентичність через суворе відділення церкви від держави та школи, заборони релігійної діяльності стали викликом для релігійних організацій, які зазнали серйозних збитків і досі не можуть звільнитися. синдром залежності тоталітарного періоду. Церкви перебувають у кращому становищі, оскільки в умовах переслідувань їхньої віри в радянські часи вони зберегли частину своєї ідентичності, відтворюючи її щодня в обмеженій мірі. Нелегко

сформувати релігійну ідентичність для новостворених релігій на релігійній сцені в Україні, тому що вони не тільки відчують, що мають конкурувати з іншими релігіями, але й стикаються з конфліктами.

Отже, традиційна українська ідентичність переживає період кризи. Але ситуація ускладнюється ще й неспроможністю відповісти на історичні виклики, які стоять перед Українською Православною Церквою. Україна не зазнала «церковного націоналізму», який привів більшість національних церков до встановлення власних автократій у ХІХ ст. Завдяки євхаристійній еkleзіології вселенське православ'я знайшло модель церковної ідентичності, яка має справу з проблемою взаємовідносин універсалії та держави. Проте Українська Православна Церква ще не виборола своїх прав і тому ще потребує енергії для боротьби за національний характер Православ'я. Але така боротьба в часи утвердження примату універсальної євхаристійної ідентичності видається застарілою. Подібним чином здається непрактичним ігнорувати універсалії в час, коли національне відродження закінчилося, а епоха глобалізації триває. Найважливішою тенденцією 2000-х років стало поступове прийняття цієї ідентичності, сформованої на основі євхаристійної еkleзіології.

Так, якщо у Західному регіоні питома вага релігійних громад у загальнонаціональній мережі скоротилася з 59,78% (за станом на 1 січня 2012 р.) до 34,88% (за станом на 1 січня 2022 р.), то у Східному збільшилась з 7,67% до 15,39%. Подібна тенденція цілком корелюється з динамікою змін мережі релігійних громад за вказаний період: якщо у Західному регіоні кількісне збільшення релігійних утворень відбулося лише у 1,5 рази (+48,30%) – з 7 782 до 11 541 громади, у Східному – у 5,1 рази (+409,81%) — з 999 до 5 093 громад. Серед областей України Західного регіону найбільш насиченою релігійними утвореннями, як і в 2012 р., є Львівська, де на початок 2022 р. функціонувало 2 798 громад (8,46% їх загальної кількості в Україні). У Центральному вона збільшилась, відповідно, з 26,30% до 35,16%, Східному – з 7,67% до 15,39%, Південному – з 6,24% до 14,57%. Подібна

тенденція цілком корелюється з динамікою змін мережі релігійних громад за вказаний період: якщо у Західному макрореґіоні кількісне збільшення релігійних утворень відбулося лише у 1,5 рази (+48,30%) – з 7 782 до 11 541 громади, то у Центральному – у 3,4 рази (+239,50%) – з 3 425 до 11 628 громад, у Східному – у 5,1 рази (+409,81%) – з 999 до 5 093 громад, у Південному – у 5,9 рази (+492,98%) – з 813 до 4 821 громади.

Релігія, як форма свідомості людини про навколишній світ і про себе, природно народжена, зумовлена історією та суспільством, є відображенням навколишньої дійсності, розвивається і змінюється одночасно з життям. Релігійна свідомість характеризується вірою, символізмом, чуттєвою чистотою, емоціями, поєднанням фактичного змісту з ілюзією, уявою та релігійною мовою. Крім визнання реального життя, в релігійній свідомості зберігається розділеність світу і віра в потойбічне життя. До найважливіших компонентів релігійної свідомості відносяться релігійні стереотипи, які впливають на відчуття приналежності індивіда до певної релігійної спільноти і перетворюють суб'єктивне сприйняття релігії на веління долі для всіх членів спільноти.

Таким чином, релігійний стереотип — це стійке, узагальнене, спрощене, жорстке та емоційно забарвлене уявлення, у якому людина або релігійна спільнота розглядається як така, що володіє характеристиками, приписуваними будь-якому члену цієї спільноти, незалежно від їхніх фактичних характеристик. У повсякденному житті релігійні стереотипи, як стереотипи свідомості чи стереотипи поведінки, відіграють важливу роль у формуванні сприйняття людиною навколишнього світу та створенні стереотипів поведінки в конкретних ситуаціях. Але багатополарність окремих регіонів, залежно від їх розташування та релігійних пріоритетів, фактично спрямована на дестабілізацію релігійної геополітичної ситуації. Треба суттєво переглянути традиційну карту розміщення людей за певними релігіями чи віруваннями, що не вирішує, а навпаки ускладнює проблему визначення приналежності до України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В. С. Міжгрупова взаємодія: соціально-психологічні проблеми. – К.: Знання, 2020. – 240 с.
2. Байбурін А. К. Деякі питання етнографічного вивчення поведінки // Етнічні стереотипи поведінки. – 2017. – № 6. – С. 7-21.
3. Бричка Г. П. Тенденції формування релігійної ідентичності особистості на сучасному етапі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dakkim.academia.edu/Anyabrychka>
4. Бабій М. В. Свобода совісті й релігійна ідентифікація особистості: сутність і проблеми взаємозв'язку // Релігія та соціальним. – 2018. – № 2. – С. 90-93.
5. Балух В.О. Православ'я у Західній Україні: тенденції і трансформації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dc-summit.info/razdely/vera/1489-pravoslavja-u-zahidnij-ukraini-tendencii-i-transformacii.html>
6. Вебер М. Протестагтська етика і духа капіталізму. – К.: Основа, 2018. – 261 с.
7. Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки ХХІ століття. – К.: Дух і літера, 2020. – 331 с.
8. Горошко Ю. Н. Роль релігійної ідентичності в соціальній та культурній комунікації. Матеріали Міжнародної мультидисциплінарної конференції «На шляху до інтегрованого розуміння ідентичності користувача в кіберпросторі Інтернету: Мультидисциплінарний, 2018. – 178 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://docviewer.yandex.ua/?url=http%3A%2F%2Fwww.obta.uw.edu.pl%2Fpliki%2Fakt%2FArticles.pdf&name=Articles.pdf&lang=ua&c=58a57892586c&page=1>

9. Гнот С. Т. Релігієзнавство: навчальний посібник. – Львів: ЛДУФК, 2019. – 164 с.
10. Галяра Я. В. Дуальність релігійної ідентичності. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.inforum.in.ua/conferences/19/50/360>
11. Динаміка розвитку національної та Релігійної ідентичності громадян України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kyrios.org.ua/literature/1154-kolonki/voropaeva-tetjana/5731-dinamika-rozvitku-natsionalnoyi-ta-religijnoyi-identichnosti-gromadjan-ukrayini-1991-2011-rr.html>
12. Єрофєєва К. Л. Релігійна свідомість епохи глобалізації: деякі протиріччя. // Вісник Іванівського державного енергетичного університету. – 2019. – № 1. – С. 62-65.
13. Зародки науки про релігію. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://studfile.net/preview/8852908/page:42/>
14. Кирильчук О. Р. Релігійність. Критерії релігійності. Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації». 31 жовтня 2022 року. Вип. 87. Збірник наукових праць. – Переяслав, 2022. – 241 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://er.knutd.edu.ua/bitstream/87.pdf>
15. Клімук І. В. Методологічні принципи дослідження феномену релігійної ідентичності. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/329054171_The_methodological_principles_of_the_study_of_religious_identity
16. Каган, М. С. Проблеми методології. Вибрані праці у VII томах. – Т. 1. – К.: Поліс, 2016. – 356 с.
17. Калінін Ю. А. Релігієзнавство : підручник. – К.: Знання, 2016. – 351 с.
18. Косіченко А. Г. Глобалізація та релігія. // Вік глобалізації. – 2018. – № 1. – С. 47–58.

19. Культурно-релігійна ідентичність. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://stud.com.ua/108257/geografiya/kulturno_religiyna_identichnist
20. Лубський В. І. Релігієзнавство: підручник. – К. : Вілбор, 2017. – 479 с.
21. Лавлінський Р. А. Стереотип у функціонуванні релігійної свідомості // Вісник Донецького національного університету економіки та торгівлі ім. М. Туган-Барановського. Гуманітар. науки. – 2018. – № 2 (50). – С. 36-39.
22. Лавлінський Р. О. Стереотип як предмет соціально-філософського аналізу: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Донецький національний університет. – Донецьк, 2012. – 22 с.
23. Ліпман У. Т. Громадська думка / переклад з англ. Т. В. Барчунова. – К.: Знання, 2018. – 384 с.
24. Муштук О. З. Як переконувати: міфи і стереотипи свідомості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.elitarium.ru/2012/07/04/>
25. Мюллер М. В. Введення в науку про релігію: Чотири лекції, прочитані в Лондонському Королівському інституті в лютому-березні 1870. – К.: Університетська книга, 2016. – 125 с.
26. Методологічні проблеми релігієзнавства в просторі інформаційного суспільства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://otherreferats.allbest.ru/religion/00905470_0.html
18. Психологічно-соціальні фактори формування релігійної ідентичності в релігійній громаді. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/9751/1/socst_2014_2_11.pdf
27. Релігія як предмет наукового дослідження. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://studopedia.com.ua/1_34689_religiya-yak-predmet-naukovogo-doslidzhennya.html
28. Релігійна ідентичність і віротерпимість. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eprints.oa.edu.ua/2826/1/18.pdf>

29. Релігійна ідентичність як проблема сучасного суспільства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/1abc5fd2-418c-41cd-a77c-d32b99124f10>
30. Релігійні ідентичності в Україні: постановка проблеми. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://revolution.allbest.ru/religion/00923208_0.html
31. Релігійна ідентичність. Вияви на Донеччині у II пол. XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/32959>
32. Релігійна ідентичність українців. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lexinform.com.ua/v-ukraini/religijna-identychnist-ukrayintsiv/>
33. Релігійна ідентичність неформальних транскордонних суб'єктів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uisgda.com/ua/religijna-identychnist-neformalnih-transkordonnih-subektiv.html>
34. Релігієзнавство: навчальний посібник / за ред. С. А. Бублика. – К.: Юрінком Інтер, 2018. – 495 с.
35. Релігієзнавство: підручник / за ред. В. І. Лубського, В. І. Теремка. – К.: Академія, 2020. – 407 с.
36. Релігієзнавство: навчальний посібник для дистанційного навчання / за ред. А. М. Колодний, Т. А. Ніколаюк. – К.: Україна, 2015. – 269 с.
37. Релігія та віра. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.coe.int/uk/web/compass/religion-and-belief>
38. Сучасні проблеми з релігійною ідентичністю: трагедія православ'я. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.religion.in.ua/main/analitica/10102-suchasni-problemi-z-religijnoyu-identychnistyu-tragediya-pravoslavya.html>

39. Сутність релігійної ідентичності, її складові і конструювання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://revolution.allbest.ru/religion/00904721_0.html
40. Соціологія релігії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/eeecc2b7-48ec-4e2d-beb7-dc380834ca52/content>
41. Сучасні проблеми з релігійною ідентичністю: трагедія православ'я. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://religion.in.ua/main/analitica/page,1,2,10102-suchasni-problemi-z-religijnoyu-identichnistyu-tragediya-pravoslavyya.html>
42. Сорокін Ю. А. Стереотип, штамп, кліше: до проблеми визначення понять // Психолінгвістичні аспекти вивчення тексту. – 2018. – № 6. – С. 42-49.
43. Соціально-психологічні особливості вияву релігійності у сучасній молоді. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://4ua.co.ua/sociology/zb2bc69a5c53a89421216d36_0.html
44. Сафронов Р. О. Сучасні соціологічні теорії релігії в США та Європі // Релігієзнавчі дослідження. – 2019. – № 2. – С. 24–44.
45. Середюк О. П. Концептуальні підходи до розуміння релігійної ідентифікації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://studfile.net/preview/9861380/page:53/>
46. Слехський В. С. Релігія. Церква. Молодь. – К.: АЛД, 2020. –160 с.
47. Тощенко Ж. Т. Тезаурус соціології: тематичний словник. – К.: ЮНІТІ-ДАНА, 2019. – 487 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://referati.me/sotsiologiya-obschaya/tezaurus-sotsiologii-temat-slov-sprav-pod-red.html>
48. Червоних В. В. Віртуальна реальність чи реальна віртуальність? Людина. Свідомість. Комунікація: монографія. – К.: Діалог, 2020. – 352 с.

49. Черній А. М. Релігієзнавство: підручник. – 2-ге вид., доп. – К.: Академвидав, 2018. – 400 с.
50. Чорненький Я. Я. Релігієзнавство: теоретико-практичний курс: навчальний посібник. – К.: Професіонал, 2020. – 544 с.
51. Шевченко С. Т. Релігійна ідентичність людини в сучасних умовах: рефлексії над ціннісними пріоритетами теології Дж. Макуорі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.inforum.in.ua/conferences/19/50/360>
52. Філіпович Л. І. Етнорелігійні стереотипи та їх функціонування в українському суспільстві. Українське релігієзнавство. – 2019. – № 50. – С. 160-166.
53. Юнг К. Г. Введення в релігійно-психологічну проблематику алхімії // Теорія та символи алхімії. Велике Робіння. А. Пуассон та ін. – Київ, 2015. – С. 215-265.
54. Macquarrie J. An Existentialist Theology: Comparison of Heidegger and Bultmann. – Harmondsworth: Penguin Books, 2013. – 256 p.
55. Macquarrie J. В Search of Humanity: Theological and Philosophical Approach. – London: Xpress Reprints, 2019. – 280 p.
56. Macquarrie J. Principles of Christian Theology. – London: SCM Press, 2013. – 560 p.
57. Heidbrink S. Introduction to Special Issue : Religions on the Internet – Aesthetics and Dimensions of the Senses // Heidelberg Journal of Religions. – 2020. – № 4. – P. 21–28.
58. Otto, R. Das Heilige. Uber das Irrationale in der Idee des Gottlichen und sein Verthalttnis zum Rationalen /R.Otto. – Bremen: Nachdruck, 2017. – P.150-301.
59. Religious identity. [Electronic resource]. – Access mode: https://en.wikipedia.org/wiki/Religious_identity
60. Religious Identity: A Personal Commitment Beyond Reminders. [Electronic resource]. – Access mode:

<https://medium.com/@luvly.sakariah/religious-identity-a-personal-commitment-beyond-reminders-8d120817000>

61. Religious Identity and Economic Behavior. [Electronic resource]. – Access mode: <https://spinup-000d1a-wp-offload-media.s3.amazonaws.com/faculty/wp-content/uploads/sites/27/2019/religion.pdf>

62. Religion and Identity. [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.facinghistory.org/resource-library/religion-identity>

63. Religious Identity: Like Marosh and Ur Bones. [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.churchofjesuschrist.org/study/ensign/2019/07/religious-identity-like-marrow-in-our-bones?lang=eng>

64. Religiosity as Identity: Toward an Understanding of Religion From and Social Identity Perspective. [Electronic resource]. – Access mode: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.1016.3062&rep=rep1&type=pdf>

65. Religiosity as Identity: Toward an Understanding of Religion From a Social Identity Perspective. [Electronic resource]. – Access mode: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.1016.3062&rep=rep1&type=pdf>

66. Transnational Religious Identities (Islam, Catholicism, and Judaism): Cultural Concerns. [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/B0080430767046532>

67. The methodological principles of the study of religious identity. [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.researchgate.net/publication/329054171>

[The methodological principles of the study of religious identity](#)

68. The Formation and Reformation of Religious Identity. [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.noveltyjournals.com/upload/paper/The%20Role%20of%20Religion%20in%20the%20Identity-1109.pdf>

69. Youth and religion. An international perspective. [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.semanticscholar.org/paper/Youth-and-religion.-An-international-perspective.Collins>

70. Where Religious Identity Fits into Your DEI Strategy. [Electronic resource]. – Access mode: <https://hbr.org/2023/06/where-religious-identity-fits-into-your-dei-strategy>